

Покас П.М., Осадчий Є.М., Приймак В.В.

Зелений Гай I

Полтава 2007

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ
ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА НАН УКРАЇНИ І УТОПІК
КОМУНАЛЬНА УСТАНОВА ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ
«ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК «БІЛЬСЬК»

Покас П.М., Осадчий Є.М., Приймак В.В.

Зелений Гай I

ПОЛТАВА – 2007

Затверджено до друку Вченою радою Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Протокол № 7 від 27 серпня 2007 р.

Відповідальний редактор – член-кореспондент НАН України
Моця О.П.

Рецензенти:

Козак Д.Н., доктор історичних наук, професор.

Супруненко О.Б., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник.

Титова О.М., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник.

Покас П.М. Осадчий Є.М., Приймак В.В. Зелений Гай І. – Полтава: Техсервіс, 2007. – 88 с. Наукове видання. Інститут археології НАН України, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Комунальна установа Полтавської обласної ради «Історико-культурний заповідник «Більськ».

Робота є першою монографічною працею про дослідження найбільшого у Європі курганного могильника доби середньовіччя та інших пам'яток IX-XIII ст. біля с. Зелений Гай, на північній околиці м. Суми. Висвітлено історію вивчення пам'яток, наведено їх характеристику. Публікується основна частина матеріалів розкопок П.М.Покаса на курганному та ґрунтовому могильниках, підсумки антропологічного аналізу поховань. Книга ілюстрована.

Для археологів, істориків, музейних працівників, викладачів.

ISBN 966-8892-27-5

- © Покас П.М., Осадчий Є.М., Приймак В.В., 2007.
- © Інститут археології НАН України, 2007.
- © Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2007.
- © Видавництво ТОВ «Фірма «Техсервіс»

П.М.Покас (1957 – 1997). Художник В.Рагнер. Початок 90-х рр.

ЗМІСТ

Від редактора (О.П.Моця).....	5
Вступ (В.В.Приймак).....	7
1. Історія вивчення пам'яток біля с. Зелений Гай. Характеристика комплексу пам'яток (П.М.Покас, Є.М.Осадчий, В.В.Приймак).....	9
1.1. Історія дослідження комплексу.....	9
1.2. Пам'ятки роменсько-давньоруського часу біля с. Зелений Гай.....	11
2. Могильник Зеленогайського археологічного комплексу (П.М.Покас, Є.М.Осадчий).....	16
2.1. Курганний могильник.....	16
2.2. Ґрунтовий могильник.....	28
2.3. Антропологічний аналіз поховань.....	29
Висновки (В.В.Приймак).....	32
Ілюстрації (П.М.Покас, Є.М.Осадчий, В.В.Приймак).....	35

ВІД РЕДАКТОРА

Ця праця продовжує серію видань ІКЗ «Більськ», присвячених публікації матеріалів археологічних досліджень території сходу Гетьманщини і північного заходу Слобожанщини другої половини I тисячоліття до н.е. – II тис. н.е., від раннього середньовіччя до козацької доби.

Більський мікрорегіон, розташований на межі Гетьманщини і Слобожанщини, має шанси стати найбільш дослідженим, після околиць Сум, серед інших аналогічних територій на Дніпровському лісостеповому Лівобережжі (для періоду ранніх слов'ян і Київської Русі).

Вивчення старожитностей різного часу всередині мікрорегіонів дає змогу, по-перше, здійснювати етнокультурні і соціально-економічні та соціально-політичні реконструкції процесів, які відбувалися на території Лівобережжя, на широкій джерельній базі. Вона обчислюється десятками житлових, господарських і поховальних комплексів різних епох, від раннього залізного віку до пізнього середньовіччя і нового часу включно, всередині кожного мікрорегіону. По-друге, можна буде здійснювати зіставлення мікрорегіонів один з одним, що особливо важливо, оскільки все ж балансу кількості співставлюваних комплексів для кожного періоду досягнути не вдавалося ніде. Навряд, щоб це вдалося зробити найближчим часом у якомусь із досліджуваних мікрорегіонів. Досі, як правило, етнокультурні побудови спиралися на комплекси з віддалених, часом на сотні кілометрів, пам'яток.

Поки що відставання стану вивченості старожитностей пізніших епох від скіфського періоду для Більського мікрорегіону досить значне, проте воно істотно скорочується кожного польового сезону. Разом з тим, слід мати на увазі різний характер пам'яток: з одного боку, це агломерація, що складається з кількох десятків великих селищ, а також різного розміру городищ скіфського часу, віддалених на 20-30 км довкола Більського городища – центру агломерації. З другого боку – давньоруські міста (Глинське, Журавне) на кордоні зі степом, ранньослов'янські сільські поселення й козацькі містечка, розміри яких відповідають площі одного-двох разом узятих селищ РЗВ із округи Більська. За відмінними розмірами пам'яток стоять як різний демографічний потенціал, так і відповідно, господарське навантаження на ландшафти.

Не можна забувати і про столичний статус Більського городища для всього Лівобережжя. ІКЗ «Більськ» вже підготовлено до публікації матеріали багаторічних обстежень поселень РЗВ басейнів Псла, Сейму, Ворскли, тобто, територій, столицею яких було Більське городище. Тим самим окреслено й північну сферу впливу Більського городища – Гелона. Приємно, що це зробили фахівці зі слов'яно-руської археології Дніпровського Лівобережжя, в тому числі П.М.Покас.

На території Більського городища і його округи, крім старожитностей РЗВ, досліджувалися пізньозарубинецькі, черняхівські, пенківські, волинцевські, роменські, давньоруські і золотоординські комплекси, а також об'єкти козацької доби. Відомі окремі знахідки київської культури і комплекси литовсько-польського періоду. Матеріали пізньозарубинецького часу

Більського мікрорегіону вже висвітлені у монографії Р.В.Терпиловського і О.Б.Супруненко, золотоординського періоду – удослідженні В.В.Приймака, К.М.Мироненка і останнього із згаданих вище дослідників. Готується збірка праць ІКЗ «Більськ» про старожитності Більського мікрорегіону від черняхівської культури до пізнього середньовіччя включно.

Введення до обігу матеріалів Зеленогайського археологічного комплексу важко переоцінити. Він, за своїми масштабами, як і Більське городище, належать до числа унікальних. Дивовижним чином поєднуються у Зеленому Гаї ця унікальна наукова цінність і трагічність, яка падає на долю його дослідників, котра тягне за собою втрату матеріалів їх розкопок. Добре, що цього не сталося, як із матеріалами досліджень М.О.Макаренка, з більшою частиною здобутих П.М.Покасом артефактів і польової документації. Колеги П.М.Покаса, видаючи цю книгу, роблять безсумнівно добру справу, за яку їм вдячні друзі Павла Михайловича, до яких належить і автор цих рядків.

Член-кореспондент НАН України

О.П.Моця

ВСТУП

Вивчення торгових шляхів Русі розпочалось понад століття тому. Археологи, нумізмати, мистецтвознавці, історики звертались до вивчення річкового маршруту «із варяг у греки», а також населених пунктів, розташованих на цьому шляху, насамперед Гньоздовського археологічного комплексу. Підсумки досліджень із окресленої проблематики Київської Русі на початок ХХ ст. у концентрованому вигляді сформулював В.Й.Ключевський у вигляді концепції зовнішньої торгівлі як рушійної сили формування давньоруських міст.

Дослідник міст Північного Заходу Русі Є.М.Носов вважає, що саме на поглядах представників ліберальної історіографії початку ХХ ст., насамперед В.Й.Ключевського, має базуватися концепція історії Русі наших днів [1]. Сучасні російські дослідники, розвиваючи погляди В.Й.Ключевського, роблять наголос на ролі північних центрів Русі, забуваючи не лише про Київ [2], але й про Гньоздово.

У процесі досліджень торгових шляхів протягом останніх десятиліть вироблено методичні прийоми, які включають: картографування монетних скарбів, предметів експорту та імпорту, обстеження місцевості для реконструкції шляхів, а також враховують дані топоніміки й свідчення писемних джерел. Саме таким чином вивчався шлях із Булгара у Київ, підсумки дослідження якого підведено у двох спеціальних виданнях [3; 4] та окремих публікаціях. Заслуговує на особливу увагу вивчення території поширення предметів імпорту, особливо у міру віддалення від торгових шляхів і населених пунктів, розташованих на них. Останнім часом стало можливим і залучення антропологічних даних, що стало розвитком ідей П.М.Покаса. Свого часу саме відносна антропологічна і етнокультурна однорідність поховань Зеленого Гаю примушувала його дискутувати у польових умовах із О.П.Моцею і В.В.Приймаком з приводу трактування цього населеного пункту як манзіля на шляху Київ – Болгар. Читач переконується, що підстави для цього, аж до сезону 1993 р., у П.М.Покаса були. З часом такі матеріали (дружинні, а також пов'язані із іншими регіонами, зокрема Північно-Східним) були отримані, частина їх вже введена до наукового обігу. На сьогодні проблема полягає у відсутності достовірних роменських поховань ІХ – Х ст. за обрядом кремації в Зеленому Гаї.

Саме населені пункти, розташовані на торгових шляхах, є предметом археологічного вивчення торговельних зв'язків давньоруської доби. Останні ж виступають об'єктом дослідження кількох галузей знань, які перераховані вище. Синтезуюча роль у даному випадку належить історичній археології епохи Давньої Русі.

Найяскравішим у цьому плані, із розташованих на шляху Булгар – Київ, археологічних комплексів є Зеленогайський. Унікальність комплексу обумовлено найбільшим із збережених на сьогодні курганним могильником Дніпровського Лівобережжя. Крім того, через Зелений Гай проходив шлях на Саркел – Білу Вежу й Тмутаракань, тобто, цей населений пункт відігравав

роль одного із перехресть у бік степу, а також Києва, Чернігова, Путивля.

Вивчення курганного могильника, яке триває вже понад 20 років, дозволило вирішити кілька питань: хронології, етнічного складу населення (за типологією поховального обряду та інвентарем). На сьогодні досліджено вже більше 100 курганів (з урахуванням робіт М.О.Макаренка), опубліковано кілька найбільш інформативних поховальних комплексів, переважно камерних та яскраво виражених іноетнічних.

Одним із провідних дослідників Зеленогайського курганного могильника як за обсягом польових робіт, так і за численними спостереженнями та ідеями, був П.М.Покас, чия передчасна смерть завадила ввести у науковий обіг матеріали досліджень польових сезонів 1991 та 1993 рр. Частина матеріалів, через недоступність або відсутність документації 1993 р., відтворювалася за даними Сумського краєзнавчого музею та польового щоденника одного з авторів – Є.М.Осадчого, на той час студента-практиканта.

Метою даної праці є:

– введення до наукового обігу результатів розкопок П.М.Покаса, які становлять третину всіх досліджених на сьогодні комплексів Зеленогайського курганного і ґрунтового могильників;

– виявлення типів поховального обряду, характерних для місцевого та приїшого населення (в тому числі іноетнічного), шляхів їх еволюції;

– публікація описів периферійних груп курганного могильника, які істотно доповнюють характеристику комплексу за наслідками картографування 1990 р.

Ця робота розглядається авторами як перша із серії монографій та збірок публікацій матеріалів Зеленогайського археологічного комплексу, тому вона й отримала відповідну назву. Водночас вона є продовженням відповідних розділів монографії О.П.Моця й А.Х.Халікова про шлях Булгар – Київ і публікацій інших дослідників комплексу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Носов Е.Н. Современные археологические данные по варяжской проблеме на фоне традиций русской историографии // Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей. – СПб., 1999. – С. 159–160.

2. Моця О.П. Південна «Руська земля». – К.: «Корвін Пресс», 2007. – С. 21.

3. Путь из Булгара в Киев. – Казань: ИЯЛИ КНЦ РАН, 1992. – 134 с.

4. Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар – Киев: пути, связи, судьбы. – К.: ИА НАНУ, 1997. – 192 с.

1. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК БІЛЯ С. ЗЕЛЕНИЙ ГАЙ. ХАРАКТЕРИСТИКА КОМПЛЕКСУ ПАМ'ЯТОК

1.1. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМПЛЕКСУ

Стаціонарні дослідження Зеленогайського археологічного комплексу розпочав у 1929 р. М.О.Макаренко. Оскільки дані про цю пам'ятку відсутні у працях Д.Я.Самоквасова, звітах та публікаціях В.Г.Ляскоронського, Д.І.Багалія, К.П.Сосновського, О.С.Федоровського, М.Я.Рудинського, які епізодично здійснювали розвідувальні роботи поблизу Сум та на території міста, залишається лише припускати, що у поле зору археологів Зелений Гай потрапив завдяки роботам зі створення археологічної карти України, які проводились під керівництвом М.Ф.Біляшівського [1]. У Сумах розвідки здійснювались директором окружного художньо-історичного музею Н.Х.Онацьким. На відміну від Лубен, Ромнів, Полтави, не кажучи вже про університетські центри, у Н.Х.Онацького в Сумах попередників практично не було. На це вказують аморфні описи пам'яток міста та околиць, які швидше вносять плутанину, аніж допомагають сучасним дослідникам при створенні археологічної карти Сум і прилеглої території. Очевидно, яскраво виражене українство Н.Х.Онацького було чи не найголовнішою причиною його довгого цькування у Сумах та вимушеного переїзду до Полтави, де чекісти дали характеристику відомому художнику і археологу та етнографу як українському фашисту [2]. Для порівняння слід назвати Глухів, Путивль, Охтирку, де також епізодично працювали М.Ф.Біляшівський, І.С.Абрамов, М.Я.Рудинський, Я.М. Морачевський. Тут, як і довкола Сум за Н.Х.Онацького, велися археологічні розвідки, здійснювались розкопки і навіть виділялися археологічні культури, зокрема, мар'янівська [3]. У 1916 р. М.Я. Рудинський провів археологічні розвідки на північній околиці м. Суми. Його маршрут пролягав по лівому берегу Псла, саме навпроти Зеленогайського археологічного комплексу. Однак з документів, виявлених у 2002 р. серед особистих речей археолога у Охтирському краєзнавчому музеї, немає даних про те, знав М.Я.Рудинський про існування цього некрополя, чи ні.

Практично усі місцеві археологи були пов'язані із М.О.Макаренком, а після війни, коли М.Я.Рудинський повернувся із заслання до Києва, із останнім. На це вказує і участь М.М.Семенчика у дослідженнях Пожарної Балки. Слід підкреслити, що на твори М.О.Макаренка посилалися як у працях, створених перед війною [4], так і тих, що вийшли у повоєнні роки [6], а тому твердження про вилучення імені цього дослідника із науки аж ніяк не стосується археології (здається, першим це зробив Б.О.Рибаків, а потім про першого дослідника роменських старожитностей писали П.М.Третяков, І.І.Ляпушкін, Д.Т.Березовець). Репресії, яких зазнала українська археологія у 30-х роках, привели до півстолітнього напівзабуття Зеленогайського археологічного комплексу. Інколи, приблизно один раз у 10-15 років, його відвідували археологи, але стаціонарні дослідження не проводились,

а прив'язки на місцевості і описи пам'ятки залишали бажати кращого. У 1947 р. "Велике" городище обстежив І.І.Ляпушкін, який зафіксував залишки культурного шару на території городища, однак план комплексу не було знято. У 1983 р. були проведені розкопки на курганному, ґрунтовому могильниках та "Малому" городищі і відкритому поселенні експедицією під керівництвом О.В.Сухобокова та О.П.Моці. З 1990 р. під керівництвом О.П.Моці розпочалися цілеспрямовані дослідження пам'ятки, насамперед некрополя [6]. У складі колективу працювали М.М.Ієвлев, П.М.Покас, О.В.Стародуб, Л.І.Іванченко, Г.В.Гідора, В.В.Приймак.

Економічні складнощі початку 90-х років ХХ ст. привели до зменшення масштабів досліджень, які з 1994 р. здійснюються винятково Сумською археологічною експедицією під керівництвом В.В.Приймака (хоча, згідно із домовленостями між дослідниками, на місцевих археологів лягало завдання вивчення периферійних курганних груп).

У 1994 – 2006 рр. досліджувалась переважно територія північно-східної частини основного могильника, група № 3. На 2003 р. тут розкопано близько 50 насипів, які утворили "вісь" розкопаних курганів від внутрішнього до зовнішнього країв некрополя, а також частину міжкурганного простору [8; 9]. Це дало змогу сформулювати висновки щодо історії дослідженої частини некрополя. Перші поховання тут датуються кінцем Х ст., пізні – початком ХІІ ст. Досить великий процент становлять поховання з нетиповою для місцевого сіверянського населення обрядністю. Простежено динаміку розвитку цієї частини могильника: в кінці ХІ – на початку ХІІ ст. курганний могильник починає займати площі, які раніше були частиною відкритого поселення, прилеглі з внутрішнього краю до некрополя. Ці та інші висновки і спостереження будуть аргументуватися у наступних виданнях, присвячених Зеленому Гаю.

1.2. ПАМ'ЯТКИ РОМЕНСЬКО-ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ С. ЗЕЛЕНИЙ ГАЙ

Зеленогайський археологічний комплекс складається з двох городищ, відкритого (неукріпленого) поселення, курганного та ґрунтового могильників. Розташований за 3,5 км на північ від північної околиці м. Суми, між селами Піщане та Зелений Гай, в урочищі Крейдище. Останнє назване за кар'єром старих крейдяних і мергельних розробок, які практично вщент зруйнували одне з городищ – «Велике». Займає плато, миси та схили правого корінного берега Псла, а у західній частині – правий берег р. Олешня. Миси, зайняті городищами, мають складну конфігурацію, сильно поросли лісом. Через це одне з городищ було виявлене тільки у 1983 р., під час роботи Лівобережної слов'яно-руської експедиції.

Городище, умовно назване “Малим”, має відносно добрий стан збереженості (рис. 1). Майданчик підтрикутної форми, з розмірами сторін 75 м, 65 м та 60 м. Поверхня рівна, задернована, вкрита лісом. В південно-східній частині розташована яма-резервуар (або западина колодязя) діаметром близько 22 м, глибиною 5 м. В північно-східній частині городища розташований підковоподібний вал висотою 6 – 7 м, шириною підосви 18 – 22 м. В центральній частині валу простежується незначне пониження насипу (ширина 3 м, глибина 1,2 м), ймовірно, залишки в'їзду. Вал висотою до 1 м простежується по периметру майданчика городища, на якій простежуються ями грабіжницьких розкопок. Схили городища майже прямовисні і не потребували ескарпування. Глибока балка перед валом виключає можливість побудування тут рову. У ході робіт 1983 р., площа яких становить 50 кв.м, з'ясувалося, що культурний шар – слабогумусований підзол потужністю 0,25 - 0,33 м, в окремих випадках досягає 0,8 – 1 м. Насиченість культурного шару слабка; тут виявлені переважно уламки давньоруської гончарної кераміки, уламки ліпного роменського посуду поодинокі.

При вивченні валу по периметру городища простежена його структура, виявлені дерев'яні конструкції. Основне тіло валу складалося з потужної підсипки з підзолу, яка виявилася сильно перепаленим, особливо у нижній частині. Дерев'яні конструкції у вигляді горілих плах (товщиною 0,2 – 0,3 м) зберегли своє первісне положення. Вони лежали на шарі похованого підзолу на рівні давнього горизонту в напрямку довгої вісі валу, що дає можливість припустити наявність стіни з горизонтально укладених колод.

З городища походять ромбічний наконечник стріли XI – XIII ст., уламки гончарної давньоруської кераміки, уламок шиферного пряслиця та ін., що дозволяє датувати городище XI – XIII ст. Архаїчність оборонних конструкцій дозволяє, на думку авторів робіт, віднести появу городища до кінця X ст.

Друге городище, умовно назване “Великим”, погано збереглося. Воно знаходилося на довгому мисі, який практично знищений кар'єром крейдяних розробок. Розташоване за 0,2 км північніше, вище проти течії Псла,

відносно “Малого” городища. Мис витягнутий по вісі північний захід – південний схід, з’єднується з плато довгим (30 – 50 м) перешийком, який в давнину був перерізаний валом, хоча, очевидно, мав більші розміри та іншу конфігурацію. З’ясувати розміри городища в цілому неможливо, хоча судячи з результатів обстежень І.І. Ляпушкіна у повоєнні роки, воно мало значну площу. Тоді ж культурний шар на ньому віднесли до давньоруського періоду. Його потужність становила від 0,4 до 1 м. Зараз культурний шар практично зруйнований. Збереглася більша частина посаду, що знаходився безпосередньо за укріпленнями городища.

Посад розташований на береговому плато й мисах з напільної сторони від укріплених поселень, а також на знижених ділянках берегових схилів долини Псла. У східній частині, де у 1993 р. П.М. Покасом було проведено шурфування, потужність культурного шару становить 0,8 – 1 м. З посаду походять фрагменти ліпного роменського та гончарного давньоруського посуду. Відкрита частина археологічного комплексу складалася з поселення чи групи поселень, частина території посаду була зайнята ґрунтовим могильником. У 1983 р. на прилеглий до городищ території (за 150 м на північ від “Малого” та за 350 м на північний схід від “Великого”) проведені розкопки (площа 150 кв.м). Під похованнями ґрунтового могильника виявлені житла-напівземлянки та господарські ями. В заповненні знайдено типову кераміку, тесло, уламок дужки від відра, уламки бойових ножа та сокири. Найінтенсивнішим у розвитку посаду були XI – XII ст., з другої половини XII ст. життя тут стає менш інтенсивним. На це вказує факт використання частини території поселення під курганний та ґрунтовий могильники.

Вперше картографування частини комплексу – курганного могильника – було проведено його першим дослідником М.О. Макаренком. Не виключено, що увага приділялася перш за все курганам, які розташовані на плато правого корінного берега, на це може вказувати остаточно кількість – 1480 насипів. У щоденнику дослідника, а також у публікації С. Магури зазначається, що роботи велися як на західній, так і на східній частинах могильника [10]. Однією з периферійних груп, яка була досліджена у 1929 р. була Краснянська. За опитуванням місцевих жителів, М.О. Макаренком було з’ясовано, що група налічувала значну кількість курганів, розораних ще на початку ХХ ст. [11]. Також автор розкопок констатував значні руйнування на “Великому” городищі. На жаль, через пряме попадання авіабомби у Сумський краєзнавчий музей в 1941 р., матеріали розкопок значною мірою втрачені, серед них і перший план могильника.

У 1983 р. за ініціативою наукового співробітника Сумського краєзнавчого музею В.А.Парні (1957 – 1985 рр.) дослідження комплексу відновились під керівництвом О.П.Моці та О.В.Сухобокова. Значною мірою цьому сприяло правильне уявлення про курганний некрополь, яке ґрунтувалось на створеній О.С.Колтаковим, С.С. Сухаревим, Є.М.Фулеровим та іншими спортсменами із Сум карті спортивного орієнтування, яка в цілому вірно зафіксувала межі та склад могильника. У 1990 р. спільною експедицією Інституту археології АН УРСР та Казанського університету було знято новий могильник [12; 13]. Стаціонарні роботи проводилися в основному на

центральної частині могильника та західних периферійних групах. Всього на курганному могильнику у 1991 р. налічувалося понад 2,5 тис. курганів. Однак через складний рельєф та густий ліс, а також дощову погоду всі курганні групи виявити одразу не вдалося, до того ж частина насипів була зруйнована оранкою при посадці сосен. Опис відомих груп наводиться у відповідному розділі праці О.П.Моці й А.Х.Халікова.

З 1994 року на периферії комплексу ведуться розвідки, мета яких – уточнення топографії могильника. Роботи охоплюють в основному південно-східну, найбільш складну частину могильника, який займає тут не тільки плато корінного берега, а й миси та схили першої та другої берегових терас. У 2003 р. проведене повторне картографування “Малого” городища та залишків посаду “Великого” (рис. 1; 2). Нижче наведено опис нововиявлених курганних груп та тих, що не увійшли до звіту 1991 р. За планом 1991 р. відомі 12 курганних груп, тому нововиявлені групи отримали номери, починаючи з № 13.

Курганна група 13 (№ 3 за звітом О.П. Моці та В.В. Приймака 1994 р.) розташована за 0,5 км на північний схід від цвинтаря с. Зелений Гай (рис.3,а). Могильник займає правий корінний берег р. Псла, в лісі, біля дороги, що з’єднує с. Зелений Гай з с. Пушкарівка (рис. 3,а). Виявлена Б.Ф. Радьком, досліджена В.В. Приймаком у 1994 р. Група складається з 5 насипів, діаметром 7 – 12 м, висота 1 – 1,5 м. Найбільший курган має сліди пограбування [14].

Курганна група № 14 (№ 1 за звітом О.П. Моці та В.В. Приймака 1994 р.) розташована за 0,3 км на північний схід від с. Зелений Гай (рис. 3,б). Виявлена Г.В. Радько у 1994 р. Група складається з двох насипів. Курган 1 висотою 0,7 – 0,8 м, діаметром 9 м, з чітко вираженим ровиком. Курган 2 висотою 0,6 м, діаметром 8 м [15].

Курганна група № 15 розташована за 0,2 км на південний захід від с. Зелений Гай (рис. 9). Відкрита та досліджена П.М. Покасом, у 1995 р. досліджувалася В.В. Приймаком. Група складається з 13 насипів, один з них розташований північніше основної групи. Діаметр курганів 6 – 8 м, висота 0,7 – 1 м. В групі досліджені 7 насипів [16].

Курганна група № 16 розташована за 0,7 м на південь від с. Зелений Гай (рис. 5). Займає схил та мис другої надзаплавної тераси правого берега Псла. Виявлена Є.М.Осадчим та Ю.М.Берестом у 1999 р. Група складається з 26 насипів, з яких частина носить сліди давнього пограбування. Діаметр курганів 5 – 10 м, висота від 0,6 до 1 м. У міжкурганному просторі знайдений уламок давньоруського гончарного жовтоглиняного горщика XI – XIII ст.

Курганна група № 17 розташована за 0,6 км на схід від с. Зелений Гай (рис. 6). Займає мис правого корінного берега р. Псьол. Виявлена Є.М.Осадчим та Ю.М.Берестом у 1999 р. Група складається з 17 насипів. Діаметр насипів від 4 до 10 м, висота 0,5 – 1,6 м. Ймовірно, група є продовженням групи № 5.

Курганна група № 18 розташована за 50 м на схід від с. Зелений Гай (рис. 7). Займає мисоподібний виступ правого корінного берега р. Псел. Виявлена Є.М.Осадчим та О.В.Короткою у 2006 р. Група складається з 15 насипів

діаметром 6 – 10 м, висотою 0,6 – 1,5 м. Частина насипів носить сліди пограбування, два кургани частково зруйновані ерозією. Більшість курганів мають чітко виражений курганний ровик.

Курганна група № 19 розташована за 50 м на захід від села Зелений Гай. Займає плато правого корінного берега р. Псьол, зі східного боку обмежена ярмом (рис. 8). Виявлена Є.М.Осадчим у 1999 р. Складається з 10 насипів. Один насип навпіл розрізано дорогою, що з'єднує базу відпочинку “Зелений Гай” з селом. Кургани розташовані компактною групою, один насип розташований окремо. Діаметр курганів становить 6 – 9 м, висота 0,6 – 1 м.

Курганна група № 20. Розташована за 2 км на схід від бази відпочинку “Зелений Гай” СНВО ім. Фрунзе (рис. 10 а). Знаходиться на схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Псел, що має природне пониження в бік річки, з рівною поверхнею. Складається з 12 насипів діаметром від 6 до 12 м, висотою від 0,5 до 1,5 м. Кургани розташовані безсистемно. Один насип відділений від основної групи незначним пониженням. Через курганну групу проходить просіка, що пошкодила насипи двох курганів (№ 1 та № 6). Кургани № 2 та № 7 пошкоджені грабіжницькими ямами, курган № 10 зруйновано повністю, на його місці яма, обмежена викидом.

Курганна група № 21. Розташована за 0,75 км на схід від будинку Піщанського лісництва (рис. 10 б). Виявлена та обстежена Є.М. Осадчим у 2006 р. Знаходиться на мисі, утвореному долиною заболоченого струмка та р. Олешня і ярами. Складається з 3 курганів. Діаметр курганів 10 м, висота 0,7 – 1,5 м. Кургани № 1 та 2 мають грабіжницькі прямокутні шурфи на вершинах. З них походить ліпна кераміка з домішками шамоту в тісті. Могильник може бути датований колочинським або роменським часом.

Краснянська курганна група розташована на північній околиці села Займає похилий мис правого корінного берега р. Псел, в урочищі Красняни (рис. 4). Виявлена М.О. Макаренком у 1929 р., досліджувалась В.В. Приймаком у 1995 р., оглядалась Є.М. Осадчим у 2004 р. Могильник, за даними М.О. Макаренка, налічував 15 насипів, станом на 2004 р. складається з 10 насипів, частина з них пошкоджена. Курганні насипи в плані округлі, діаметром 4 – 8 м, висотою від 0,5 до 1,5 м. В ході розкопок було виявлено давньоруські поховання XI – XII ст., частина із сіверянськими скроневими кільцями. Матеріали, передані до Сумського краєзнавчого музею М.О.Макаренком, загинули у 1941 р.

У 1991 р. було досліджено східну частину **курганної групи № 4**, насипи якої було знищено при посадці сосен (рис.11). У 1991 р. було досліджено три поховання на даному могильнику, у 1993 р. ще 7. Виявлені інгумації в ямах з сіверянським поховальним інвентарем – спіральними скроневими кільцями, дрововими браслетами, “аксельбантами”. Всього з 1994 р. на території комплексу було виявлено 10 периферійних груп, які налічували 103 кургани.

Література

1. Баран В.Д., Абашина Н.С. Відділу слов'янської археології – 30 років // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. – К.: ІА НАНУ, 2004. – С. 3-8.
2. Граб В.І. Покликання служити людям (Н.Х.Онацький) // Реабілітовані історією. – К. – Полтава: Рідний край, 1992. – С. 89-93.
3. Буйнов Ю.В. О марьяновской линии этнокультурного развития населения Левобережной Украины и Полесья бронзового века // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы международной научной конференции, посвященной 10-летию независимости Украины. – Харьков: ХНУ, 2001. – С.15-16.
4. Іванцов І.О. Стародавній Київ. – К.: Фенікс, 2003. – 368 с.
5. Березовець Д.Т. Харівський скарб // Археологія. – 1952. – Т.VI. – С. 109-119.
6. Ляпушкин И.И. О датировке городищ роменско-боршевской культуры // СА. – 1947. – Т. IX. – С.121-136.
7. Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар – Киев: пути, связи, судьбы. – К.: ИА НАНУ, 1997. – 192 с.
8. Осадчий Є.М., Покас П.М., Приймак В.В. Дружинні старожитності Зеленогайського курганного некрополя // АЛЛУ. – 2002. – № 11. – С.94-98.
9. Приймак В.В. Дослідження роменсько-давньоруських пам'яток на шляху із Чернігова у Тмуторокань // Археологія. – 2006. – № 3. – С. 65-72.
10. Магура С. Археологічні досліді на Сумщині року 1929 – 1930 // Хроніка археології та мистецтва. – К., 1930. – Ч.1. – С. 30 – 33.
11. Макаренко М.О. Короткий звіт за археологічні досліді в Сумській окрузі за рік 1929-й // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі. – Суми, 1993. – С. 66 – 69.
12. Приймак В.В. Дослідження роменсько-давньоруських пам'яток на шляху із Чернігова у Тмуторокань // Археологія. – 2006. – № 3. – С. 65-72.
13. Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар – Киев. Пути. Связи. Судьбы. – К.: Киев. Академия евробизнеса. 1997. – С. 117 – 119.
14. Моця О.П. Приймак В.В. Звіт про археологічні дослідження Зеленогайського археологічного комплексу та його периферії і давньоруського міста Вир у 1993 – 1994 рр.// Архів ІА НАН України. – С. 5.
15. Там само. – С. 5.
16. Приймак В.В. Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області й Полтавщини у 1995 р.// Архів ІА НАНУ. – С. 16.

2. МОГИЛЬНИК ЗЕЛЕНОГАЙСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

2.1. КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК

Зеленогайський курганний могильник на сьогодні є найбільшим із збережених некрополів кінця I – початку II тис. в Східній Європі, поряд із загальновідомим Гньоздовським біля Смоленська, Журавненським на Ворсклі та Гочевським на Пслі. Могильник складається з 22 груп та нараховує близько 2,5 тисячі насипів. Роботи на могильнику, як вже зазначалося, розпочав М.О.Макаренко у 1929 р. [1; 2], однак під час Другої Світової війни матеріали розкопок та план комплексу були втрачені. Комплексне вивчення пам'ятки розпочалося в 1983 р., з 1990 р. дослідження здійснювались групою дослідників (О.П.Моця, П.М.Покас, М.М.Ієвлев) пізніше – під керівництвом В.В.Приймака [3; 4; 5]. На жаль, через передчасну смерть одного з керівників досліджень комплексу – П.М.Покаса – частина матеріалів (розкопки 1991 та 1993 рр.) залишилася необробленою, як і значний за обсягом антропологічний матеріал. Матеріали досліджень 1991 р. частково вже опубліковано [6]. Як щойно з'ясувалося, частина комплексів із розкопок 1993 р. зберігається у Сумському краєзнавчому музеї, їх планується ввести до наукового обігу у наступних публікаціях.

Для створення типології поховального обряду Зеленогайського археологічного комплексу було використано методику класифікації поховань, розроблену на основі поєднання розробок О.П. Моці та В.В. Єнукова [7; 8], що дозволяє, в перспективі, залучати матеріали Смоленщини та інших регіонів Росії і Білорусі для порівняння з південноруським поховальним обрядом.

Підкурганні поховання:

Традиція I. Кремації. Відділ 1. Кремація на стороні. Тип 1. Кремація на стороні, з урною. Відоме одне поховання. Тип 2. Кремація на стороні, без урни (поховання у Зеленому Гаї поки що не відомі). Відділ II. Кремація на місці поховання. Тип 1. Кремація з помещенням залишків в урну (поховання поки що не відомі). Тип 2. Кремація на місці без урни.

Традиція II. Інгумації. Відділ 1. Поховання на рівні давньої поверхні. Тип 1. На рівні давнього горизонту. Тип 2. На підсищі. Тип 3. На горизонті в домовині. Тип 4. На горизонті «валетом».

Відділ 2. Поховання нижче рівня давньої поверхні. Тип 1. Поховання у вузьких ямах. Варіант А. Поховання в простій ямі. Варіант Б. Поховання в простій ямі з дерев'яними конструкціями. Тип 2. Поховання в камері. Варіант А. Камера зрубної конструкції.

Варіант Б. Камера стовпової конструкції. Тип 3. Поховання з вузькою поховальною ямою у камері.

Традиція III. Меморативні споруди (кенотафи). Відділ 1. Імітація кремації. Тип 1. Імітація кремації на місці поховання. Тип 2. Імітація кремації на стороні. Відділ 2. Імітація інгумації. Тип 1. Імітація інгумації на рівні давнього горизонту. Тип 2. Імітація інгумації в ямі.

У 1991 р. на курганному могильнику проводилися розкопки археологічною експедицією на чолі з П.М.Покасом, було досліджено 20 насипів. Матеріали розділу підготовлено за звітом П.М. Покаса та О.В. Стародуба 1991 р. [9].

Курганна група № 8.

Курган № 1, розташований на східній околиці курганної групи № 8, на схилі останця (рис. 12). Насип круглий в плані, мав діаметр 5 м, висота коливається: північна пола – 0,1 м, південна – 0,6 м, західна – 0,35 м, східна – 0,5 м. Таким чином середня висота насипу сягала близько 0,4 м. Насип копався з залишенням двох центральних перпендикулярних бровок (північ – південь та схід – захід). Насип складався з верхнього дернового шару та суглинку. Рівень похованого ґрунту простежено на глибині 0,6 м від 0. На цьому рівні в східній частині кургану виявлено пляму поховальної ями. Поховальна яма мала розміри 1,7 м на 0,7 м, глибину 1,5 м. Заповнення складалося з піску з домішками глини. Яма орієнтована по лінії схід – захід (аз. 270°). На дні ями знаходилося поховання жінки, орієнтоване головою на захід. Череп лежав на тімені – таке положення, ймовірно, означає наявність підголівника, що не зберігся. Верхня частина скелета збереглася погано. Біля внутрішньої сторони рук простежено залишки органічного тліну (дерево чи хутро). Ноги витягнуті, зведені до купи, ймовірно тіло було загорнуте в тканину. Після зняття скелета під ним було простежено пляму темно-коричневого, м'якого на дотик тліну. Не виключено, що це залишки хутряної підстилки. При зачистці плями поховальної ями, вибранні останньої та у насипі знахідок не виявлено.

Курган № 2 знаходився за 3 м на схід від кургану № 1 (рис. 13). Насип округлий в плані, мав невеликий похил на південь. Висота насипу в середньому становила 0,3 м, діаметр – 5 м. Курган копався з залишенням центральної бровки по вісі північ – південь. Насип складався з верхнього дернового шару, суглинку та викиду з ями (жовтий пісок). Рівень похованого ґрунту виявлено на глибині 0,5 від 0. На цьому рівні виявлено пляму поховальної ями, яка орієнтована по лінії південний захід – північний схід (аз. 75° або 275°). Яма мала розміри 2,9 м на 1,15 м. В східній частині ями на глибині 1,1 м від 0 було знайдено 2 бронзових скроневи́х кільця. Слідів поховання не виявлено.

Курган № 3 розташований в курганній групі № 8 (рис. 14). Курган був домінуючим у групі, розташовувався в найвищій частині гори – останця. Діаметр кургану сягав 11 м, висота 1,60 над рівнем сучасної поверхні. Стратиграфія кургану: верхній дерновий шар, шар материкового суглинку з шматками озалізнення у східній частині насипу, піску та підсипки. На глибині 0,7 м від 0 зустрінуті два фрагменти черепної коробки (чоловік) та стінки гончарного жовтоглиняного горщика. Під цими знахідками виявлено підсипку, яка складалася з темно-сірого супіску, з включенням вугілля та попелу – в південній частині насипу, світло-сірого супіску – в північній. Під ними, на глибині 0,8 м по центру кургану, на материковому шарі знаходилася пляма підсипки підпрямокутної форми, розмірами 1,30 м на 0,90 м,

висотою 0,4 м. Ця підсипка складалася з крейдяної породи (мергелю). Розміри темно-сірої підсипки 4 м на 3,2 м. На глибині 1,30 м від 0 виявлений материковий ґрунт. В північній полі кургану в радіусі 3,60 м простежено первинний насип кургану.

Стратиграфія насипу дає можливість реконструювати процес його створення таким чином: на найвищій частині гори-останця був влаштований поховальний майданчик, в результаті чого був зрізаний передматериковий шар. У самому центрі майданчика було насипано крейдяні конкреції. Над цим насипом був зроблений майданчик діаметром до 5 м та висотою 0,5 м, який складався з темного та світлого супіску. У південній полі кургану, можливо, горіло ритуальне вогнище. Потім в центрі поклали небіжчика та поставили горщик з ритуальною їжею. Після цього над покійником було досипано курган. Під час насипання кургану був використаний материковий ґрунт, що знаходився біля насипу.

Курган № 4 знаходився поруч з курганом № 1, на південному схилі гори-останця (рис. 15). Насип округлий в плані, діаметр 7 м, а висота, з урахуванням схилу, 0,5 м. Курган копався з залишенням центральної бровки по вісі північ – південь. Насип складався з дернового шару та темно-сірого супіску. Яма мала розміри 1,95 м на 0,7 м, глибину 1,7 – 1,8 м від 0. Поховання жінки було орієнтовано головою на південний захід (аз. 245°). Череп лежав на боці, руки та ноги у випростаному стані. Біля правої та лівої скронь лежало по 2 скроневи кільця, на пальці правої руки – «вусатий» перстень. Біля правого стегна лежав ніж у дерев'яному чохлі. На шиї виявлено намисто з черепашок (близько 60 одиниць) та склопастового жовтого та сірого намиста (рис. 16).

Курган № 5 знаходиться поруч з курганом № 3 (рис. 17). Насип округлий в плані, мав діаметр 7 м, а висота з урахуванням схилу на північ сягала 0,8 м. Курган копався з залишенням бровки північ – південь. Насип складався з верхнього дернового шару, сірого супіску та викиду з могильної ями (суглинок). Рівень похованого ґрунту простежено на глибині 1 м від 0. По центру насипу знаходилася могильна яма розмірами 2,5 м на 1 м, глибиною 1,65 м від 0. Похована жінка була орієнтована головою на захід (аз. 270°). Скелет поганої збереженості. Біля черепа знаходилося скроневе кільце, друге – зліва від стегна. Біля щелепи знайдено 2 пастові, жовтого кольору, намистини (одна в розкришеному стані), праворуч, біля правого плеча лежав залізний ніж (рис. 18). Після зняття скелета виявлено підстилку органічного походження. Біля західного кута поховання виявлено кремінну платівку. В насипу, на глибині 0,7 м та 1 м від 0 виявлено фрагменти гончарної кераміки. У південному та північно-східному секторах кургану виявлено два ритуальних ровики. Розміри південного – 3 м на 0,65 м, глибина 0,5 від рівня сучасної поверхні, північно-східного – 2,8 м на 0,6 м, глибина 0,4 м. Заповнення чорноземне, знахідок не виявлено.

Група № 9 розташована на похилому схилі плато неподалік від гори-останця на якій розташована група № 8. Група № 9 нараховує 35 насипів, 4 з яких мають грабіжницькі ями.

Курган № 6 круглий в плані, південна частина зруйнована траншеєю (рис. 19). Діаметр насипу 6 м, висота над рівнем поверхні 0,4 м. Курган копався з залишенням центральної бровки північ – південь. Насип складався з верхнього шару дерену та піску. Рівень похованої поверхні простежено на глибині 0,5 м від 0. По центру насипу, на глибині 0,5 – 0,6 м залягав шар світлого піску діаметром 3 м. На підсипці знаходилося поховання, орієнтоване головою на захід. Скелет поганої збереженості. Руки та ноги знаходилися у витягнутому положенні. Поблизу черепа простежено невелике скупчення попелу та вугілля. Біля правого стегна лежав залізний ніж. За 1 м на південь від поховання зафіксовано фрагменти гончарної кераміки. По центру насипу на глибині 0,2 м від 0 лежала кістка тварини, ймовірно залишки тризни.

Курганна група № 11 знаходиться на схилі мисоподібного відрогу, за 0,3 км на північ від бази відпочинку, нараховує 20 насипів. Насипи розорювалися, мають незначну висоту.

Курган № 7 розташований на південно – західній ділянці групи. Курган круглий в плані, має діаметр 5 м, та висоту 0,3 м над сучасною поверхнею (рис. 20). Курган копався з залишенням центральної бровки, насип складався з шару дерену та суглинку, з озалізненнями різної форми. Рівень похованого горизонту простежено на глибині 0,5 м, на цьому ж рівні, в східній частині кургану, знаходилося поховання, зорієнтоване головою на схід, з невеликим відхиленням на південь. Скелет поганої збереженості. Біля черепа лежала крем'яна пластинка. Біля ніг похованого знаходився розвал гончарного горщика XII – XIII ст. Після зняття скелета під ним виявлена органічна підстилка, така ж підстилка була і під горщиком.

Курган № 8 розташований на північний схід від кургану № 7. Насип округлий в плані, діаметром 5 м, висотою 0,4 м, копався з залишенням бровки південь – північ (рис. 21). Насип складався з дернового шару, суглинкового викиду та сірого супіщаного ґрунту. Слідів могильної ями не простежено. Знахідок не виявлено.

Курган № 9 знаходиться в південно – східній частині групи. Діаметр насипу становив 5 м, висота 0,4 м (рис. 22). Курган копався з залишенням центральної бровки (південний захід – північний схід), складався з шару дерену, сірого супіску та викиду з ями. Контури могильної ями виявлені на глибині 0,8 м від 0. Розміри ями 1,5 м на 0,8 м, глибина 1,1 м від 0. Поховання було орієнтоване головою на південний захід, скелет зберігся фрагментарно. На пальці виявлено пластинчастий перстень, на схід від поховання, на рівні давнього горизонту виявлено фрагменти гончарного посуду.

Курган № 10. Знаходився поруч з курганом № 7. Розташований на схилі. Насип округлий в плані, пошкоджений оранкою (рис. 23). Діаметр насипу 5 м. Висота, з урахуванням схилу, 0,3 м. Курган копався з залишенням центральної бровки південний захід – північний схід. Насип складався з верхнього дернового шару та сірого супіску. Рівень похованого горизонту знаходився на глибині 0,5 м від 0. На цій глибині у центрі насипу виявлена поховальна яма, зорієнтована по лінії схід – захід. Розміри ями 2,2 м на 1,2 м, глибина від рівня похованого горизонту 0,5 м. Заповнення ями

складалося із суглинку з прошарками піску. Поховання в ямі не виявлено. При дослідженні насипу по центру виявлений фрагмент стінки гончарного сіроглиняного горщика.

Курган № 11 знаходився за 75 м від кургану № 9. Насип округлий в плані, діаметром 6,4 м, висотою 0,6 м (рис. 24). По центру насипу знаходилася свіжа грабіжницька яма діаметром 2,5 м, глибиною 0,5 м. Яма повністю зруйнувала поховання. У грабіжницькому відвалі знайдено тазову кістку та 5 фрагментів гончарного горщика.

Курган № 12 розташований поруч з курганом № 11. Діаметр кургану становив 4,5 м, висота 0,4 м (рис. 25). По центру насипу знаходилася свіжа грабіжницька яма діаметром до 1 м, глибиною 0,4 м. Насип складався з дернового шару, суглинку та викиду з грабіжницької ями. На глибині 0,9 м від 0 виявлено могильну яму розмірами 1,9 м на 0,6 м, глибиною 1,3 м від 0. Поховання не виявлено. На глибині 0,4 м на схід від грабіжницької ями виявлено скупчення вугілля, його діаметр 0,3 м.

Курган № 13 розташований за 3 м на південний захід від кургану № 12. Діаметр кургану 5,4 м, висота 0,55 м, по центру насипу знаходилася грабіжницька яма діаметром 1,8 м, глибиною 0,5 м (рис. 26). Насип складався з дернового шару, суглинку та викиду з грабіжницької ями. На глибині 0,9 м від 0 в стінці ями було виявлено нижню частину скелета. Ноги знаходилися у витягнутому положенні, біля правого стегна виявлено залізний ніж. Поховальна яма, ймовірно, мала розміри 2,4 м на 1 м та глибину 0,9 м.

Курганна група № 4 складається з насипів, що зруйновані оранкою. Тут було закладено три траншеї, в яких виявлені поховання №№ 14, 16, 20.

Траншея № 1 мала розміри 4,4 м на 1 м, глибину 0,6 м. В південній частині траншеї виявлено могильну яму розмірами 2 м на 0,8 м. В західній стінці траншеї виявлено залишки насипу **кургану № 14** (рис. 27). Насип складався з дерену та суглинку. Курган мав діаметр 0,6 м, висота невідома. Могильна яма виявлена на глибині 0,9 м від 0. Похована жінка була орієнтована головою на південний захід. Скелет поганої збереженості. Біля правого стегна виявлено залізний ніж, над черепом – скляна та кістяна намистини. Під черепом виявлено підсипку з вугілля та попелу. Дно ями нерівне, зафіксовані сліди від ударів мотикою, ймовірно, поховання здійснювалось взимку.

В траншеї № 2 виявлено залишки **кургану № 16**, насип якого був зруйнований оранкою (рис. 29). Розміри могильної ями 2,7 м на 1,3 м, глибина від рівня сучасної поверхні 0,6 м. Заповнення ями – суглинок. Поховання жінки орієнтовано головою на захід, з незначним відхиленням на південь. Скелет поганої збереженості. Череп лежав на потилиці. Ноги випростані. Біля правої та лівої скроні знайдено кілька пасом волосся темного кольору. На грудях біля шиї знаходилося намисто з бронзових бубонців та кістяних намистин. Біля лівого плеча лежала застібка складної конструкції з бубонцями, так званий аксельбант. Після зняття скелета під ним виявлена рослинна підстилка. У похованні виявлено: 6 кілець скроневих, сіверянського типу, спіралеподібних, бронзових. Діаметр кілець 27 мм, довжина – 54 мм. Намисто з бронзових підвісок та кістяних намистин. Бронзові – патинізовані, кулеподібні, з вушком, з двох половинок. Кістяні – невеликі – до 4,5 мм в діаметрі, товщиною 3 мм.

Збереглося дві низки намиста. Намистини були нанизані в такому порядку – одна бронзова підвіска-бубонець, дві кістяних. Нагрудна прикраса-застібка складної конструкції з залізними та бронзовими деталями (“аксельбант”), характерна для фінно-угорських племен (рис. 30). Деталі з заліза сильно корозовані, втратили свою первісну форму. Бронзові деталі склали центральну частину прикраси – два дровових кільця, з’єднані між собою двома крученими дротами з петлями на кінцях. До одного з кілець було приєднано приплюснуте кільце, до того ж самого кільця приєднані дві інші кручені дротини з петлями. Ці деталі з’єднувалися між собою залізом, тому крім патини, вкрилися іржею та поламани. 2 бубонці, ймовірно, були частиною прикраси-застібки. Вони бронзові, вкриті патиною від залізного предмета, мають хрестоподібний проріз (рис. 30).

В траншеї № 3 виявлено залишки **кургану № 20** (рис. 34). Розміри могильної ями становили 2,5 м на 0,9 м, глибина від рівня сучасної поверхні 0,8 м. Поховання жінки було орієнтоване головою на захід, з невеликим відхиленням на північ. Скелет поганої збереженості. Череп лежав на правому боці, ноги випростані. Біля правої скроні знаходилося скроневе кільце, на грудях – бочкоподібна намистина, біля правого стегна – ніж. Під черепом виявлено кілька пасом темно-коричневого волосся.

Курганна група № 7 розташована вздовж північного краю невеликого підвищення, за 50 м від групи № 11. Групи розділені западиною.

Курган № 15 розташований на північній околиці групи. Насип кургану округлий в плані, діаметр 7 м, висота 0,45 від рівня сучасної поверхні (рис. 28). Курган копався з залишенням центральної бровки північ – південь, складався з дернового шару та сірого супіску. Рівень давнього горизонту простежено на глибині 0,65 м від 0. На цій же глибині, по центру насипу виявлено поховання. Череп лежав на лівому боці, ноги випростані. На глибині 0,2 – 0,65 м на всій площі кургану зафіксовані 32 фрагменти гончарного жовтоглиняного горщика, фрагмент вінчика кінця XI – початку XII ст. та 7 рожевих камінців.

Група № 5. Розташована за групою № 4, витягнута вздовж дороги.

Курган № 17 знаходився в центрі групи. Насип кургану округлий в плані, мав діаметр 5,4 м, висоту 0,3 м. (рис. 31). Курган копався з залишенням центральної бровки (північ – південь), насип складався з шару дерену та супіску. На глибині 0,5 м від 0 виявлено поховання дитини, кістяк поганої збереженості. Поховання являло собою скупчення кісток розмірами 0,9 м на 0,6 м, перемішане з невеликими включеннями вугілля. Серед кісток черепа виявлене скроневе кільце. На південний захід від поховання виявлено розвал червоноглиняного горщика з вушками.

Група № 2. Курган № 18 розташований поблизу південно – східного кордону групи, неподалік від селища. Діаметр кургану становив 6,6 м, висота 0,3 м (рис. 32). Курган копався з залишенням центральної бровки (північ – південь), складався з дернового шару та піску. На глибині 0,4 від 0 знаходилося поховання підлітка у випростаному стані, орієнтоване головою на захід. Скелет зберігся фрагментарно. У східній ділянці насипу виявлено 3 дрібних уламки ліпного горщика.

Курган № 19 розташовано поруч з курганом № 18. Насип округлий в плані, мав діаметр 7 м, висоту 0,3 м від рівня сучасної поверхні (рис. 33). Насип копався з залишенням центральної бровки (північ – південь), складався з дернового шару та піску. На глибині 0,55 м від 0 виявлено розвал ліпного горщика зі слідами кіптяви на внутрішніх стінках.

Отже, досліджені у 1991 р. кургани неоднорідні за поховальним обрядом та хронологією. Найбільш раннім за часом похованням можна вважати курган № 19 за наявністю там виключно ліпного роменського посуду. З визначенням авторів розкопок, цей курган є кремацією на стороні з помещенням залишків в урну. Однак при дослідженні кальциновані кістки не були виявлені. Не виключено, що в даному випадку ми маємо справу з кенотафом, який наслідує сіверянську поховальну традицію. Хронологічні рамки даного типу поховання можна визначити в межах X – початку XI ст.

У 1993 р. Дніпровська давньоруська археологічна експедиція продовжила роботи на території курганного могильника. Метою роботи було дослідження курганів, зруйнованих оранкою та частково зруйнованих при прокладанні просік і ґрунтових доріг. Більша частина досліджених поховань розташована у північно-східній частині групи 4, де у 1991 р. було виявлено залишки зруйнованих насипів. При дослідженні залишків кургану закладалася пошукова траншея розмірами 1 м на 7 м, орієнтована за лінією північ – південь.

Відшукати дані про кургани №№ 21, 22 та 23, які за інвентарем є найбагатшими з досліджених за останні 20 років, не вдалося.

У зв'язку з тим, що матеріали розкопок 1993 р. вважаються такими, що зникли після смерті автора, результати досліджень відтворені на основі студентського польового щоденника одного Є.М.Осадчого. На жаль, щоденник містить тільки інформацію про поховання, відсутні дані про заповнення поховальних ям, профілі курганів. В разі виявлення повноцінних матеріалів досліджень їх буде введено до наукового обігу.

Група № 4. Курган № 24 знаходився у південній частині групи. Насип кургану мав діаметр 6 м. По центру насипу виявлено поховальну яму орієнтовану, по лінії захід – схід. Яма прямокутної форми з заокругленими краями, має розміри 1,3 м на 0,6 м, глибину 0,6 м від 0. В ямі знаходилося поховання дівчинки (тут і далі визначення статі П.М. Покаса), яка лежала головою на захід, випростано на спині. Скелет зберігся частково. На шії похованої виявлено намисто, яке складалося зі скляних золотофольгових бочкоподібних та сердолікових біпірамідальних шестигранних намистин.

Курган № 25 (рис. 35) знаходився у західній частині групи 4, поруч з дорогою. Насип кургану мав діаметр 6 м, висоту 0,5 м. По центру насипу на глибині 0,5 від 0 виявлена поховальна яма прямокутної форми, з заокругленими краями, орієнтована по лінії південний захід – північний схід. Розміри ями 1,8 м на 0,95 м, глибина 0,8 від 0. В ямі заходилося поховання дорослої жінки, яка лежала головою на південний захід, випростано на спині. Руки покладені долонями на таз. Поблизу правої ступні виявлений залізний ніж з прямою спинкою, поблизу правої скроні – бронзове дротове скроневе кільце, під нижньою щелепою – скляна золотофольгова бочкоподібна намистина.

Курган № 26 (рис.36) знаходився поруч з курганом 25. Насип кургану мав діаметр 6,5 м. У північній полі насипу виявлено поховальну яму, орієнтовану по лінії схід – захід. Яма прямокутної форми, з дещо заокругленими краями, мала розміри 1,8 м на 0,7 м, глибину 0,95 м від 0. В ямі знаходилося поховання жінки, яка лежала головою на захід, випростано на спині. Руки та ноги лежали вздовж тіла, грудний відділ зруйнований кротовинами. Біля правого стегна виявлений залізний ніж з прямою спинкою, біля правого коліна – бронзове дротове скроневе кільце, в районі грудної клітки – чотири скляних золотофольгових бочкоподібних намистини і одна сердолікова біпірамідальна шестигранна.

Курган № 27 (рис.37) знаходився в центрі групи 4. Насип кургану зруйнований оранкою. Для виявлення поховання було закладено траншею, орієнтовану по лінії північ – південь, розмірами 1 м на 7 м. На глибині 0,5 від 0 виявлено поховальну яму прямокутної форми, яка орієнтована по лінії південний захід – північний схід. Яма мала розміри 2 м на 0,65 м, глибину 1 м. В ямі знаходилося поховання дорослого чоловіка, який лежав випростано на спині, головою орієнтований на південний захід. Руки та ноги витягнуті вздовж тіла. Поховального інвентаря не виявлено.

Курган № 28 (рис. 38) знаходився в центрі групи № 4. Насип кургану зруйновано оранкою. Для виявлення поховання було закладено траншею, орієнтовану по лінії північ – південь, розмірами 1 м на 7 м. На глибині 0,4 від 0 було виявлено поховальну яму прямокутної форми, орієнтовану по лінії схід – захід. Яма мала розміри 1,85 м на 0,6 м, глибина 0,7 м від 0. В ямі знаходилося поховання дорослого чоловіка, який лежав випростано на спині, головою орієнтований на захід. Руки схрещені на тазу. Поряд з лівим стегном знайдений залізний ніж з прямою спинкою, біля правого коліна – видовжений залізний виріб, трикутний в перетині.

Курган № 29 (рис.39) знаходився на півночі групи № 4. Насип кургану зруйновано оранкою. Для виявлення поховання було закладено траншею, орієнтовану по лінії північ – південь, розмірами 1 м на 7 м. На глибині 0,8 від 0 було виявлено поховальну яму нечітких обрисів, за формою близьку до трапеції, орієнтовану по лінії схід – захід. Яма мала розміри 1,85 м на 0,6 м, глибиною 0,75 – 0,8 м від 0. В ямі знаходилося поховання дівчини, яка лежала випростано на спині, головою орієнтована на захід. Скелет поганої збереженості, пошкоджений кротовинами. На місці шиї знайдено чотири золотофольгові бочкоподібні намистини, дві бронзові круглі привіски. Ще дві привіски знайдені біля ніг. На місці лівого коліна – дротове скроневе кільце.

Курган № 30 (рис.40) знаходився в центрі групи № 4. Насип кургану зруйновано оранкою. Для виявлення поховання було закладено траншею, орієнтовану по лінії північ – південь, розмірами 1 м на 7 м. На глибині 0,55 від 0 було виявлено поховальну яму овальної форми, орієнтовану по лінії схід – захід. Яма мала розміри 1,5 м на 0,65 м, глибину 0,8 від 0. В ямі знаходилося поховання жінки, яка лежала головою на захід, випростано на спині; руки схрещені на грудях, ноги випростано вздовж тіла. Під нижньою щелепою виявлено скляну золотофольгову бочкоподібну намистину, біля лівого стегна – залізний ніж з прямою спинкою.

Курган № 31 (рис. 41) знаходився в центрі групи № 4, поряд з курганом № 30. Насип кургану зруйновано оранкою. Для виявлення поховання було закладено траншею, зорієнтовану по лінії північ – південь, розмірами 1 м на 7 м. В південній частині траншеї виявлено поховальну яму прямокутної форми з заокругленими краями, орієнтовану по лінії схід – захід. Розміри ями 1,65 м на 0,75 м, глибина 0,8 від 0. В ямі знаходилося поховання дівчини, яка лежала випростано на спині, головою орієнтована на захід. Під головою дівчини виявлено залишки шкіряного очілля, на якому були прикріплені 5 срібних спіралеподібних скроневих кільця. На шиї розчищене намисто зі скляних золотофольгових бочкоподібних намистин, скляних пастових бочкоподібних, бурштинової біпірамідальної чотирьохгранної та бронзової пронизки. На зап'ястках знайдені бронзові дратові браслети, на місці правої кисті – бронзовий кручений перстень, біля правого ліктя – бронзове дратове скроневе кільце та скляна золотофольгова бочкоподібна намисти-на. На поясі з правого боку знайдений залізний ніж з прямою спинкою.

Курган № 32 (рис. 42) знаходився в центрі групи № 4. Насип кургану зруйновано оранкою. Для виявлення поховання було закладено траншею, орієнтовану по лінії північ – південь, розмірами 1 м на 7 м. По центру траншеї виявлено верхню частину поховальної ями, глибина якої становить 1,2 м від 0. В ямі розчищено верхню частину скелета – череп, нижню щелепу та частину плеча. Решта поховання розташована під багаторічним деревом, через це повне дослідження не проводилося.

Крім того, у двох траншеях не було виявлено поховань, в одній, закладеній біля схилу корінного берега, було розчищено кострище розмірами 1 м на 1 м, в якому було виявлено фрагменти ліпного роменського посуду. Залишків кальцинованих кісток не виявлено.

На цьому роботі в курганній групі № 4 були завершені.

Решта курганів була досліджені в групі № 2, де були вибрані насипи, частково зруйновані при прокладанні дороги.

Курган № 33 (рис. 43) знаходився в південній частині групи № 2. Насип округлої напівсферичної форми, частково знесений при прокладанні дороги. Діаметр насипу 6 м, висота 0,75 м. По центру кургану, на глибині 0,75 м від 0 було виявлено поховальну яму прямокутної форми, орієнтовану по лінії схід – захід. Яма розмірами 1,7 м на 0,75 м, глибиною 0,9 м від 0. В ямі знаходилося поховання жінки, яка лежала головою на захід, випростано на спині. Грудний відділ було повністю зруйновано кротовинами, руки та ноги лежали випростано вздовж тіла. Поблизу черепа було знайдено бронзове дратове скроневе кільце, біля правого плеча – фрагмент срібного пластинчастого персня, під нижньою щелепою – скляну золотофольгову бочкоподібну намистину, біля лівого коліна, з внутрішнього боку, залізний ніж з прямою спинкою.

Курган № 34 (рис. 44) знаходився поруч з курганом № 33, через дорогу. Насип округлої напівсферичної форми, частково знесений при прокладанні дороги. Діаметр насипу 6 м, висота 0,45 м. По центру кургану, на глибині 0,45 м від 0, було виявлено поховальну яму прямокутної форми, орієнтовану по лінії схід – захід. Яма розмірами 1,2 м на 0,60 м, глибиною 1 м від

0. В ямі знаходилося поховання дівчинки, яка лежала головою на захід, випростано на спині. Від скелета збереглися частково кістки черепа та великі стегнові кістки. На голові знайдене бронзове дротове скроневе кільце, поблизу правого стегна – скляна золотофольгова бочкоподібна намистина.

Курган № 35 (рис.45) розташований в центрі курганної групи № 2. Насип округлої напівсферичної форми, пошкоджений прокладанням ґрунтової дороги. Діаметр насипу 6,5 м, висота 0,7 м. По центру кургану виявлена поховальна яма, орієнтована за лінією схід – захід. Розміри 1,1 м на 0,5 м глибиною 0,3 м. В ямі не виявлено залишків поховання. В західній частині ями знайдений залізний ніж з прямою спинкою, із залишками дерев'яної ручки. У насипу виявлені фрагменти ліпного роменського та гончарного давньоруського посуду. Зважаючи на невеликі розміри поховальної ями та наявність поховального інвентаря, можна припустити, що це поховання дитини, скелет якої повністю розклався. У північній частині насипу простежено западину від грабіжницького ходу. Грабіжницький хід простежено у профілі насипу. Заповнення ходу – сильно гумусований супісок з вугіллям та фрагментами димленої миски XVII ст. На дні ходу виявлено мідну монету – польську «боратинку» середини XVII ст.

Курган № 36 (рис. 46) розташований в центрі курганної групи № 2, поруч з курганом № 35. Насип округлої напівсферичної форми, частково зруйнований ґрунтовою дорогою. Діаметр кургану 5 м, висота 0,45 м. На рівні давнього горизонту, на глибині 0,45 від 0, було виявлено залишки парного поховання, здійсненого «валетом». Поховані були орієнтовані головами на схід та захід. Скелети мали погану збереженість. Вціліли тільки фрагменти великих стегнових кісток, тазу та черепа. В районі нижніх кінцівок був виявлений невеликий залізний ніж.

Курган № 37 (рис. 47) розташований в центрі курганної групи № 2, поруч з курганами № 35 та № 36. Насип округлої напівсферичної форми, частково зруйнований ґрунтовою дорогою. Діаметр кургану 6 м. По центру кургану було виявлено поховальну яму прямокутної форми, орієнтовану по лінії схід – захід. Яма розмірами 2 м на 0,9 м, глибиною 0,85 м від 0. В ямі виявлено фрагмент черепа, ймовірно жінки, дві скляні золотофольгові бочкоподібні намистини.

* * *

Отже, найбільшу частину досліджених за два польових сезони комплексів становлять поховання, здійснені за обрядом інгумації в підкурганній ямі. Поява такого обряду пов'язана, очевидно, з християнізацією сіверян. Він об'єднав нові канонічні християнські та старі язичницькі елементи обряду. Сіверянськими можна вважати поховання курганів № 16 та № 31, в яких виявлені спіралеподібні скроневі кільця та застібка – «аксельбант», намисто з бронзовими бубонцями та золотофольгові бочкоподібні скляні намистини. Це поховання можна датувати першою половиною XI ст. Наявність в похованнях «аксельбантів» можна пояснити тісними контактами слов'ян (сіверян, радимичів) та фіно-угорського населення в період становлення Давньоруської держави.

До межі X – XI ст. можна також віднести курган № 35 (за наявністю в насипу кургану ліпного роменського та гончарного давньоруського посуду). У похованні № 29 виявлені бронзові круглі привіски, які відомі на пам'ятках сіверян – з Путивльського краєзнавчого музею, Гочевого. Аналогії їм широко відомі серед старожитностей Північної Русі. Такі привіски мають вузькі хронологічні рамки: X – перша половина XI ст. Таким чином, інвентар поховання № 29 за наявністю в ньому бронзових привісок та золотофольгового бочкоподібного намиста датується першою половиною XI ст., він може мати витоки на Півночі Русі.

До XI ст. можна віднести кургани №№ 33, 34, 26, 25, 24, 20, 14, 5 за наявністю золотофольгового бочкоподібного намиста. Інші ямні поховання мають нечисленний поховальний інвентар з широкими хронологічними рамками побутування, тому їх можна датувати за загальною датою існування курганного могильника: кінець X – початок XII ст. Вони належать залишкам сіверянського населення, а також переселенцям з Правобережжя й інших регіонів Русі.

Подальша еволюція поховального обряду приводить до появи безкурганних інгумацій. Поховання на рівні давнього горизонту з західною орієнтацією також часто зустрічаються на роменсько-давньоруських могильниках Дніпровського Лівобережжя. Цей обряд в Зеленогайському могильнику з'являється в кінці X ст., продовжує існувати протягом XI ст., хоча кількість поховань значно зменшується. Це поховання курганів № 15 та № 18. Кургани не мали поховального інвентарю, насип № 15 за фрагментами гончарної тонкостінної кераміки можна датувати XI – початком XII ст., № 18 – X – початком XI ст. (за наявністю фрагментів ліпного роменського посуду). Поховання, з певною долею вірогідності, можна віднести до пережитків язичницького обряду, який бере витоки в сіверянському середовищі.

Відрізняються від загальної маси сіверянських та давньоруських кургани № 3 та № 6, поховання яких зроблені на підсипці. На курганних могильниках сіверян кінця X – початку XI ст. поки що не виявлено поховань, зроблених на підсипці, що мали б типовий для цього літописного плем'я поховальний інвентар. Такі поховання широко відомі на більш північних територіях – в ареалі радимичів. Радимицькі інгумації на підсипці широко відомі в XI ст. Висота підсипки може коливатися від 0,2 до 0,7 м [10], що співпадає з розмірами підсипок досліджених курганів. Поряд із залишками поховання в обох випадках зафіксовані вогнища – залишки обряду кремації (?). В цілому даний обряд можна датувати в межах XI ст.; зазначимо, що за аналогіями витоки його можна вказати на території радимицького ареалу. Не виключено, що поява на Зеленогайському курганному могильнику радимицьких поховальних комплексів може бути пов'язана з діяльністю київських князів, які переселяли вихідців з інших слов'янських племен в ареал сіверян.

Серед досліджених курганів є кілька, поховальний обряд яких не типовий для слов'янсько-давньоруського населення. Поховання в курганах № 7 та № 17 здійснені на рівні давнього горизонту, зі східною орієнтацією небіжчиків. В одному випадку простежено деревний тлін, який, можливо, є залишками домовини. Поховання в домовині зі східною та західною орієнтацією відомі в Поволжі. На Тимерівському могильнику вони становлять більшість. Відомі вони і за матеріалами розкопок К.М. Мельник на Ніцахському курганному могильнику. Присутність там фінно-угорського населення підтверджується і знахідками окремих прикрас. Не виключено, що поховання курганів № 7 та № 17 належать фінському населенню – вихідцям з Поволжя. Поховання кургану № 36 на основі аналізу поховального обряду – положення небіжчиків «валетом», можна віднести до старожитностей балтів. Аналогічний обряд на Лівобережжі відомий із насипу могильника біля Софроніївської пустині у Путивльському Посейм'ї (розкопки Д.Т.Березовця).

Значну частину досліджених курганів становлять кенотафи. Вони повторюють поховальний обряд, типовий для сіверян і давньоруського населення – поховання в ямі та на рівні давнього горизонту. Розміри ям та їх орієнтація відповідають розмірам дорослої людини. В одному випадку в ямі знайдено скроневі кільця. Значна кількість кенотафів на Зеленогайському могильнику може бути наслідком особливого розташування населеного пункту – перехрестя торгівельних шляхів з півночі на південь (Тмутаракань – Чернігів) та зі сходу на захід (Булгар – Київ), північ – на Путивль, Глухів і далі у північно-східному напрямку. Участь місцевого населення у обслуговуванні та супроводі караванів також могла бути причиною високої смертності. Ще однією причиною появи значної кількості кенотафів можна вважати війну між київським князем Ярославом та його братом Мстиславом, у якій активну участь брали сіверяни, що фіксують письмові джерела. Аналогічна статистика наявна і на інших могильниках, які розташовані на торгівельних шляхах, прикордонних фортецях. Загалом кенотафи продовжують існувати протягом X – XII ст. та зникають разом з підкурганним обрядом поховання.

У 1991 та 1993 рр. на території Зеленогайського могильника досліджено поховання як місцевого сіверянського давньоруського населення, радимицькі поховання, а також балтське. Більшість поховань має дату XI ст., тобто час найбільшої активності на торговому шляху Булгар – Київ.

2. 2. ГРУНТОВИЙ МОГИЛЬНИК

До числа дискусійних питань, які здавна привертають увагу дослідників, належать і регіональні особливості процесу християнізації Давньоруської держави. Якщо раніше до уваги бралися свідчення писемних джерел, певні етнографічні спостереження, то зараз зазначене питання вирішується за даними археології. Індикатором наявності християнської общини може бути храм або, частіше, ґрунтовий могильник з канонічним поховальним обрядом. Християнство на Русі відоме вже з X ст., але переважно як релігія князівської дружини. На звичайних, рядових поселеннях, зокрема на Лівобережжі, ґрунтові могильники з'являються тільки в XI ст., вони відомі в містах та протоміських центрах. У 1983 р. на території Зеленогайського археологічного комплексу О.В. Сухобоковим та О.П. Моцею було досліджено ділянку відкритого поселення, де виявлений ґрунтовий могильник. Всі поховані мали західну орієнтацію, глибина поховальних ям становила від 0,5 до 0,8 м [11]. У 1991 р. роботи були продовжені експедицією під керівництвом П.М. Покаса. Було виявлено 3 поховання, що розташовувались поблизу досліджених у 1983 р. [12].

Поховання 1 знаходилось у квадраті 2-а, у передматериковому шарі, на глибині 0,9 м (рис. 49). Контурів поховальної ями простежити не вдалося. Похований лежав на спині, у анатомічному положенні, головою на захід. Руки зігнуті в ліктях, ноги прямо витягнуті. Поховальний інвентар відсутній. У заповненні на ребрах знайдений фрагмент вінчика гончарного посуду XI-XII ст. (рис.50 а, в).

Поховання 2 знаходилося за 1 м на схід від поховання 1 (рис.51). Поховальна яма зорієнтована по лінії схід – захід; розміри 2,35 м на 1 м, глибина 1,1 м. Похований (чоловік) лежав на спині у витягнутому положенні, головою на захід. Руки схрещені на грудях, ноги прямо випростані. Поховання безінвентарне.

Поховання 3 виявлене у передматериковому шарі на глибині 0,5 м (рис. 50 б). Похований лежав на спині, головою на захід. Руки схрещені на животі, ноги витягнуті. Поховання безінвентарне. Під похованнями було досліджено об'єкти посаду.

Яма 1 знаходилася біля західної стінки розкопу, на глибині 0.9 м. Діаметр дослідженої частини 1 м, глибина 1,1. В заповненні ями виявлено фрагменти роменського ліпного посуду та гончарного давньоруського (рис. 52).

Яма 2 знаходилася поблизу південної стінки розкопу. Яма в плані округла, діаметр дослідженої частини – 3 м, глибина 1,25 м. **Яма 3** розташована у південно-східному куті розкопу. Діаметр ями 0.8 м, глибина 0,9 м. В заповненні знайдено вінчик гончарного горщика XII ст. З культурного шару розкопу походять залізні гачок та пластинка, з цього ж шару і ям походить ліпна роменська та гончарна давньоруська кераміка (рис. 53). П.М.Покас відзначав, що фосилізація кісток похованих в курганах та з ґрунтового могильника однакова. Також він вказував, що черепи похованих з курганного могильника належать місцевому населенню – сівер'янам, у той час, як похованих у ґрунтовому могильнику – переселенцям з Правобережжя, де хрис-

тианство вже мало значний вплив [13]. Всі досліджені поховання належать до безінвентарних, тобто християнських. Зазвичай ґрунтові могильники розташовуються на околицях поселень або за їх межами. Таке розташування типове для поселень Дніпровського Лівобережжя XI – XIII ст. У даному випадку могильник розташований поряд з обома городищами Зеленогайського комплексу, на території посаду. Під час досліджень 1983 і 1991 рр. нижче рівня поховань виявлені об'єкти з матеріалами X – XII ст. Таким чином, з'ясовується дата появи могильника: після середини XII ст., швидше всього, друга половина XII ст. Розташування могильника на престижному місці, в центрі відкритого поселення, на думку П.М. Покаса, можна пояснити наявністю тут церкви [14]. На користь такого припущення свідчить і те, що саме в цей час відбувається перехід до ґрунтового поховального обряду практично повсюди у південноруських землях.

Оскільки це співпадає у часі із появою уділів (або князівств третього типу за П.П.Толочком), можна припускати, що мова може йти про посилення ідеологічного тиску з боку влади на маси населення. Водночас, можна говорити і про період значного вливання мас феодалів і феодално залежного населення у сіверянське середовище: до середини XII ст., найімовірніше, за Мстислава Володимировича.

На думку О.П. Моці, в середині XII ст. через міжусобні війни та посилення загрози з боку кочівників торгівельний сухопутний шлях Булгар – Київ переживає економічну кризу. Обмеження торгівельних операцій на шляху Булгар – Київ приводить до зменшення площі відкритого поселення. Такий висновок було зроблено на підставі відкриття могильника у 1983 р. Проте будівництво церкви повинно було здійснюватись у центрі поселення, тому занепад пам'ятки та вивільнення частини посаду під церкву не обов'язково взаємозв'язані. В середині XII ст. Зеленогайське поселення – центр волості – сотні Путивльського уділу Новгород-Сіверського князівства – може бути гіпотетично ототожненим з Городищем “Списку міст руських...” [15]. Не виключено, що вплив християнства на території Зеленогайського археологічного комплексу проявляється вже в кінці X ст. На це може вказувати мала кількість поховань за обрядом трупоспалення на курганному могильнику. Але більшість підкурганних поховань за особливостями обряду – наявність насипу, супроводжуючого інвентарю, використання вогню та амулетів можна інтерпретувати як такі, що несуть на собі пережитки язичництва [16].

2.3.АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОХОВАНЬ

Репрезентованість антропологічної серії, що складалася з залишків 74 похованих (6 з підкурганних поховань на горизонті, 47 в підкурганних ямах та 15 з ґрунтового могильника) дає можливість здійснити певний демографічний аналіз: чоловікам належало 25 поховань, жінкам 37, дітям 7. У 5 випадках статі визначити не вдалося. Нижчий процент чоловічих скелетів (34,5% до 51%), вірогідно, є виявом особливостей функціональ-

ного розмежування діяльності у вказаній групі населення. Ймовірно, більш мобільна група чоловіків (воїни, купці) була похована в інших регіонах. Натомість серед кенотафів Зеленогайського курганного некрополя досліджені поховання, які мають витоки серед північнослов'янських та балтських племен. Дитяча смертність – всього 9,8%, очевидно, нетипова для середньовіччя, може пояснюватися або поганою збереженістю кісток, або похованням не всіх дітей за загальноприйнятим звичаєм. Так, інші представницькі синхронні серії мають значно вищий процент дитячих поховань. Середня тривалість життя дорослого населення – 37,2 роки, але тут помітна певна специфіка – середній вік похованих чоловіків значно вищий (43,3 до 37,7) та й процент померлих чоловіків після 55 років досить високий (49,4%), що також на користь висновку щодо статеві-вікової диференціації діяльності зеленогайців. Довжина тіла похованих середня: 166,5 м для чоловіків (n=19) і 160,4 для жінок (n=34). Внутрішньогруповий аналіз краніологічної серії з цієї пам'ятки, вказуючи на її доліхо-мезокранію, невисокі параметри обличчя та його добре горизонтальне профілювання, загалом свідчить про певні невеликі відмінності при її розподілі згідно із специфікою поховального обряду. Так, якщо черепи з поховань на рівні давнього горизонту та в ямах майже ідентичні за основними ознаками, то група з ґрунтового могильника має меншу довжину черепної коробки, нижче та нерізкопрофільоване, особливо на рівні перенісся, обличчя. Певно, ці відмінності можна було б пояснити епохальними процесами бракікефалізації та грацилізації, але часова близькість цих груп та їх територіальна спільність дають підстави зробити припущення про прихід, у межах східнослов'янської спільності, у XII – XIII ст. дещо відмінного за антропологічними ознаками контингенту, який залишив ґрунтовий некрополь на території зеленогайського поселення. Типологічне асимілювання його, напевно, було перерване у XIII ст. Міжгруповий аналіз досліджуваної серії свідчить про її спільність з черепами з інших курганних могильників Дніпровського Лівобережжя, що належали сівер'янам. А відмінності частини черепів, що походять з ґрунтового некрополя, датованого XII – XIII ст. можуть свідчити на користь припливу нових контингентів з Правобережного Подніпров'я [17].

Література

1. Магура С. Археологічні дослідження на Сумщині року 1929 – 1930 // Хроніка археології та мистецтва. – К., 1930. – Ч.1. – С. 30 – 33.
2. Макаренко М.О. Короткий звіт за археологічні дослідження в Сумській окрузі за рік 1929-й // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі. – Суми, 1993. – С. 66 – 69.
3. Сухобоков О.В., Моця О.П. Давньоруські пам'ятки поблизу хутора Зелений Гай Сумської області // Археологія. – К., – 1987. – № 58. – С. 83 – 93.

4. Покас П.М. До антропології Зеленогайського археологічного комплексу // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі. – Суми, 1993. – С. 46 – 47.

5. Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар – Киев. Пути. Связи. Судьбы. – К.: Киев. Академия евробизнеса. 1997. – С. 117 – 119.

6. Осадчий Є.М. Грунтовий могильник Зеленогайського археологічного комплексу (за матеріалами досліджень П.М. Покаса 1991 р.) // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. – Чернігів, 2004. – С. 89 – 91.

7. Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX – XIII вв. – К.: Наукова думка, 1990. – 156 с.

8. Енуков В.В. Ранние этапы формирования смоленско – полоцких кри-вичей. – М., 1990. – С. 18 – 23.

9. Покас П.М., Стародуб А.В. Отчёт об исследованиях комплекса археологических памятников у с. Зелёный Гай Сумского района Сумской области в 1991 г. // НА ИА НАНУ. – Ф. е. – 1994. – Арк. 1 – 21.

10. Седов В.В. Восточные славяне в VI – XIII вв. – М.: Наука, 1982. – С. 155.

11. Сухобоков О.В., Моця О.П. Давньоруські пам'ятки поблизу хутора Зелений Гай Сумської області // Археологія. – К., – 1987. – № 58. – С. 83 – 92.

12. Покас П.М., Стародуб А.В. Отчёт об исследованиях комплекса археологических памятников у с. Зелёный Гай Сумского района Сумской области в 1991 г. // НА ИА НАНУ. – Ф. е. – 1994. – Арк. 22 – 23.

13. Покас П.М. Приймак В.В. Зеленогайський археологічний комплекс IX – XIII ст. // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології. – К., 1996. – С. 103.

14. Покас П.М., Стародуб А.В. Отчёт об исследованиях комплекса археологических памятников у с. Зелёный Гай Сумского района Сумской области в 1991 г. // НА ИА НАНУ. – Ф. е. – 1994. – Арк. 3.

15. Приймак В.М., Приймак В.В. Урбанізаційний процес в середній течії Псла VIII – XVIII ст. (місто Суми і його попередники) // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. – Суми, 2003. – С.29.

16. Осадчий Є.М. Грунтовий могильник Зеленогайського археологічного комплексу (за матеріалами досліджень П.М. Покаса 1991 р.) // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. – Чернігів, 2004. – С. 89 – 91.

17. Покас П.М. Приймак В.В. Зеленогайський археологічний комплекс IX – XIII ст. // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології. – К., 1996. – С. 103.

ВИСНОВКИ

О.П.Моцею свого часу було аргументовано орієнтацію Зеленого Гаю на зовнішню торгівлю, в першу чергу у бік Волзької Болгарії. Відгалуження торгового шляху Булгар – Київ простежуються від Зеленого Гаю у бік степу, Чернігова, Путивля, Глухова, а від останнього до Новгорода-Сіверського і Північно-Східної Русі [1].

Вивчення торгових шляхів за археологічними даними практично можливе лише шляхом дослідження населених пунктів на них. Цим же дослідником було започатковано і вивчення населених пунктів на шляху у бік степу (Журавне) [2]. Він відомий фахівцям як відрізок «Шовкового шляху» через Білу Вежу (Саркел) на Київ. Крім Зеленого Гаю, на шляху до Тмутаракані досліджувалися комплекси пам'яток біля с. Шпилівка і с. Зарічне.

Публікація С.О.Плетнєвою матеріалів досліджень цього провінційного міста Київської Русі [3], як і розкопки А.О.Моруженко й В.В.Колодою ряду пам'яток на Мерлі (Городне), Сіверському Донці і його притоках дозволяють впритул підійти до реконструкції шляху Київ – Зелений Гай – Саркел – Тмутаракань та відгалуження цього шляху до Чернігова. Таким чином, різні за масштабами стаціонарні дослідження здійснено як на руському відрізку шляху Булгар – Київ, так і майже на всіх пам'ятках між Зеленим Гаєм і Саркелом. Центральне місце за кількістю досліджених поховань посідає Зеленогайський археологічний комплекс.

Поховальний обряд Зеленогайського некрополя, як вже зазначалося, відзначається різноманітністю. Роботи П.М.Покаса у групі № 4 і на вже згадуваній «вісі» курганів від внутрішнього до зовнішнього краю могильника, на прилеглій до групи № 4 східній ділянці групи № 3 (дослідження В.В.Приймака), відбувались на просторі, розділеному лише кількома десятками метрів. Поруч одне одного тут знаходяться кургани з різним обрядом: похованнями на горизонті, у ямах та камерах. Саме останні, як і тондири, кераміка, характерна для Волзької Болгарії чи північного сходу Русі, вказують на торговий характер Зеленого Гаю.

Щодо досліджених П.М.Покасом курганів, то абсолютна більшість їх належить місцевому сіверянському населенню (інгумації в ямах і на рівні давнього горизонту), крім найбагатших, матеріали яких не збереглися. Виявлено також радимицькі (на підсипках), балтські («валетом») і середньоподніпровські (грунтовий могильник) поховальні комплекси. Переважна більшість датованих комплексів припадає на XI ст. Щодо камерних поховань, відкритих дослідженнями В.В.Приймака, то їх поки що слід вважати залишеними представниками київської влади.

Сьогодні можна говорити про певну, за кількома типами поховань, спорідненість поховального обряду Зеленого Гаю, Горналя, Зарічного, Городного, Журавного і Саркела та Березанки [4], тоді як у Гочевому і Жовнині на Сулі спостерігаються істотно відмінні обряди [5; 6], за якими простежуються племінні відмінності.

Необхідно здійснити порівняння матеріалів пам'яток, що стаціонарно вивчалися, розташованих на торгових шляхах, які вели до Зеленого Гаю. У першу чергу це стосується речових комплексів, у складі якого було

золотоскляне намисто. Складається враження, що ця категорія знахідок надходила до Зеленого Гаю і розташованого далі на схід, по шляху Булгар – Київ, Гочевського археологічного комплексу, як і до городищ на Ворсклі та Саркела, саме через Тмутаракань. Очевидно, що цей шлях був не єдиним для всіх південноруських земель, але для Чернігово-Сіверщини, очевидно, він відіграв важливу роль. На думку С.О.Плетнєвої, намисто мало близькосхідне чи візантійське походження [7].

Досі складно говорити про географічні межі Тмутараканського князівства. Воно з'явилося завдяки активності Святослава, який у 965 р. захопив практично всі території, пов'язані із Тмутараканню, включаючи і Саркел [8]. С.О.Плетнєва категорично відкидає навіть можливість залежності Саркела від Тмутаракані [9], не кажучи вже про північніші слов'янські поселення Сіверського Донця. Її засмучують відстані від Києва і Чернігова (1000 і 800 км відповідно). Проте для суперника Мстислава Тмутараканського – Ярослава Мудрого, чиїм плацдармом у боротьбі за Київ був Новгород, відстані до цих міст були вдвічі більшими. Крім того, якщо сіверяни були для Мстислава чужими, то в якій ролі вони виступали у знаменитій Липицькій битві: союзники, найманці чи підлеглі, від яких мало користі, крім хіба що використання в ролі «гарматного м'яса»? Не виключено, що як свого часу, у IX-X ст., становим хребтом Русі був «шлях із варяг у греки», так і шлях до Тмутаракані, протягом XI ст. тісно пов'язаної із Черніговом, відіграв аналогічну роль у формуванні цього князівства. Принаймні, є підстави подивитися під цим кутом зору на сіверянські пам'ятки, розташовані на схід від Сули і на південь від Сейму. Адже, наприклад, для Мохнача (Сіверський Донець) датою роменського горизонту є середина X – перша половина XI ст. [10; 11]. По суті, це означає, що роменські й боршевські старожитності у степу (Саркел) з'явилися одночасно, внаслідок походів Святослава, і етнічний склад обох населених пунктів був близьким.

Наступні польові дослідження Зеленого Гаю мають відповісти на питання про початок існування комплексу. Адже поряд знаходяться і волинцевське селище Піщане, і кургани, які можуть виявитися колочинськими. Варто зазначити, що і на Битицькому городищі (розкопки О.В.Сухобокова і С.П.Юренка), розташованому за кілька кілометрів угору проти течії Псла, колочинські комплекси відомі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Приймак В.В. Дослідження роменсько-давньоруських пам'яток на шляху із Чернігова у Тмутаракань // Археологія. – 2006. – № 3. – С. 65-72.
2. Моця А.П., Петрашенко В.А. Работы Днепровской древнерусской экспедиции // АО 1986 г. – М.: Наука, 1988. – С. 313–315.
3. Плетнева С.А. Древнерусский город в кочевой степи: историко-стратиграфическое исследование. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2006. – 392 с.
4. Приймак В.В. Вказ праця. – С.71.

5. Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. – К.: Наукова думка, 1990. – 156 с.
6. Шинаков Е.А. “Восточные территории” Древней Руси в конце X – начале XII вв. (этнокультурный аспект) // Археология славянского Юго-Востока. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1991. – С. 84–94.
7. Плетнева С.А. Древнерусский город в кочевой степи: историко-стратиграфическое исследование. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2006. – С.255.
8. Моця О.П. Південна «Руська земля». – К.: «Корвін пресс», 2007. – С.16.
9. Плетнева С.А. Древнерусский город в кочевой степи: историко-стратиграфическое исследование. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2006. – С.259-261.
10. Колода В.В.К вопросу о наследии Хазарского каганата и его роли в истории восточных славян // Хазары. Евреи и славяне. Том 16. – Иерусалим – Москва: Гешарим; Мосты культуры, 2005. – С.343.
11. Колода В.В. Створення оборонних споруд Мохначанського городища та динаміка заселення його округи // Археологія. – 2007. – № 2. – С.13.

Рис.1. Зелений Гай. «Мале» городище та посад роменсько-давньоруського часу. План Є.М. Осадчого, 2004 р.

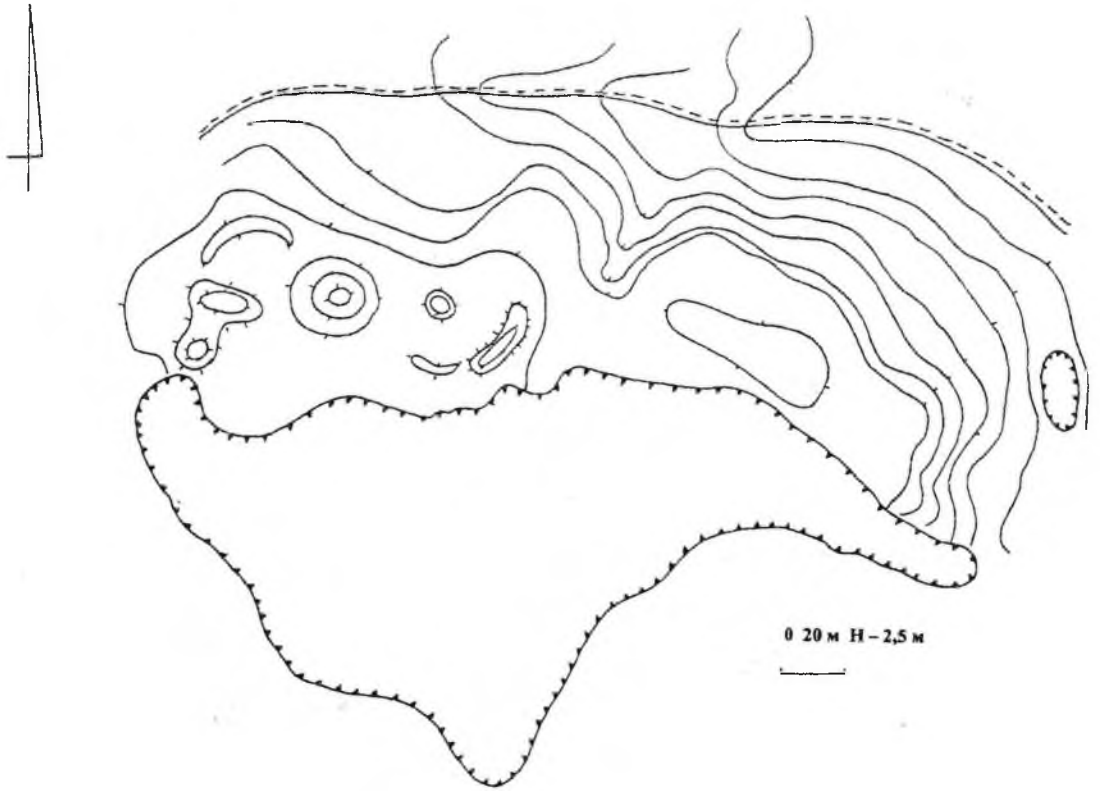

Рис. 2. Зелений Гай, с. Посад "Великого" городища.
План Є.М. Осадчого та О.В. Короті, 2005 р.

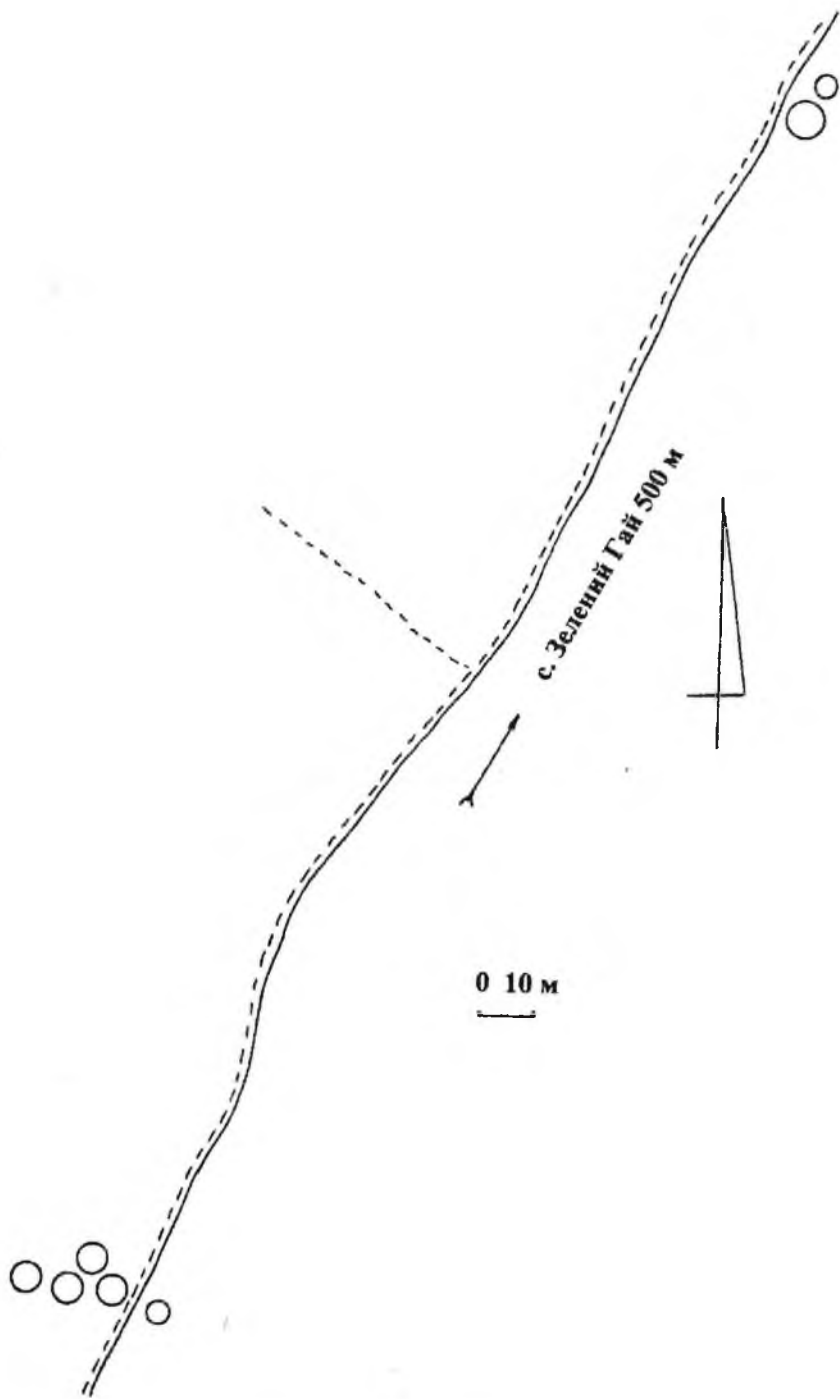

Рис. 3. Зелений Гай, с. Курганна група № 13 (а)
та № 14 (б). План В.В. Приймака, 1994 р.

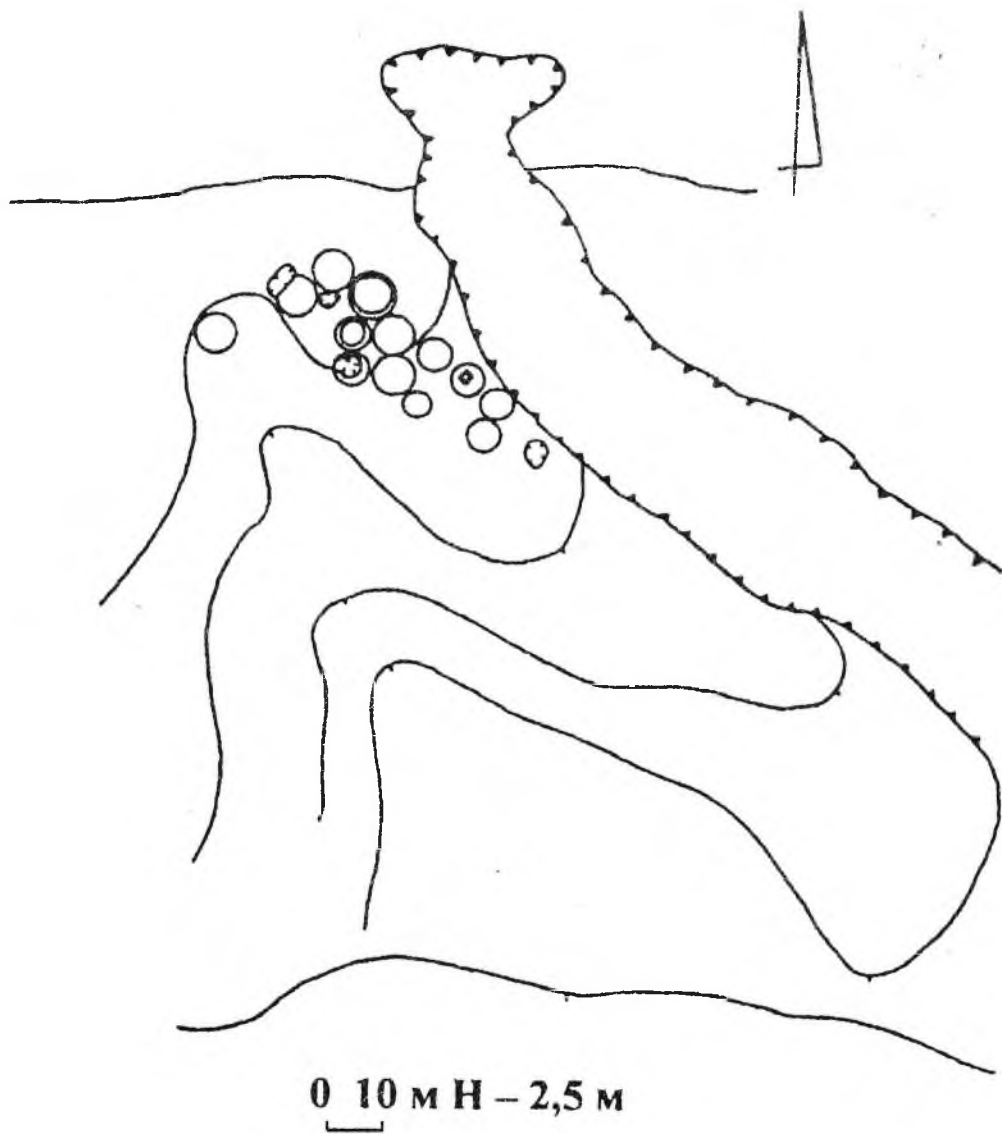

Рис. 4. Зелений Гай, с. Курганний могильник в урочищі
Красняни. План Є.М. Осадчого, 2004 р.

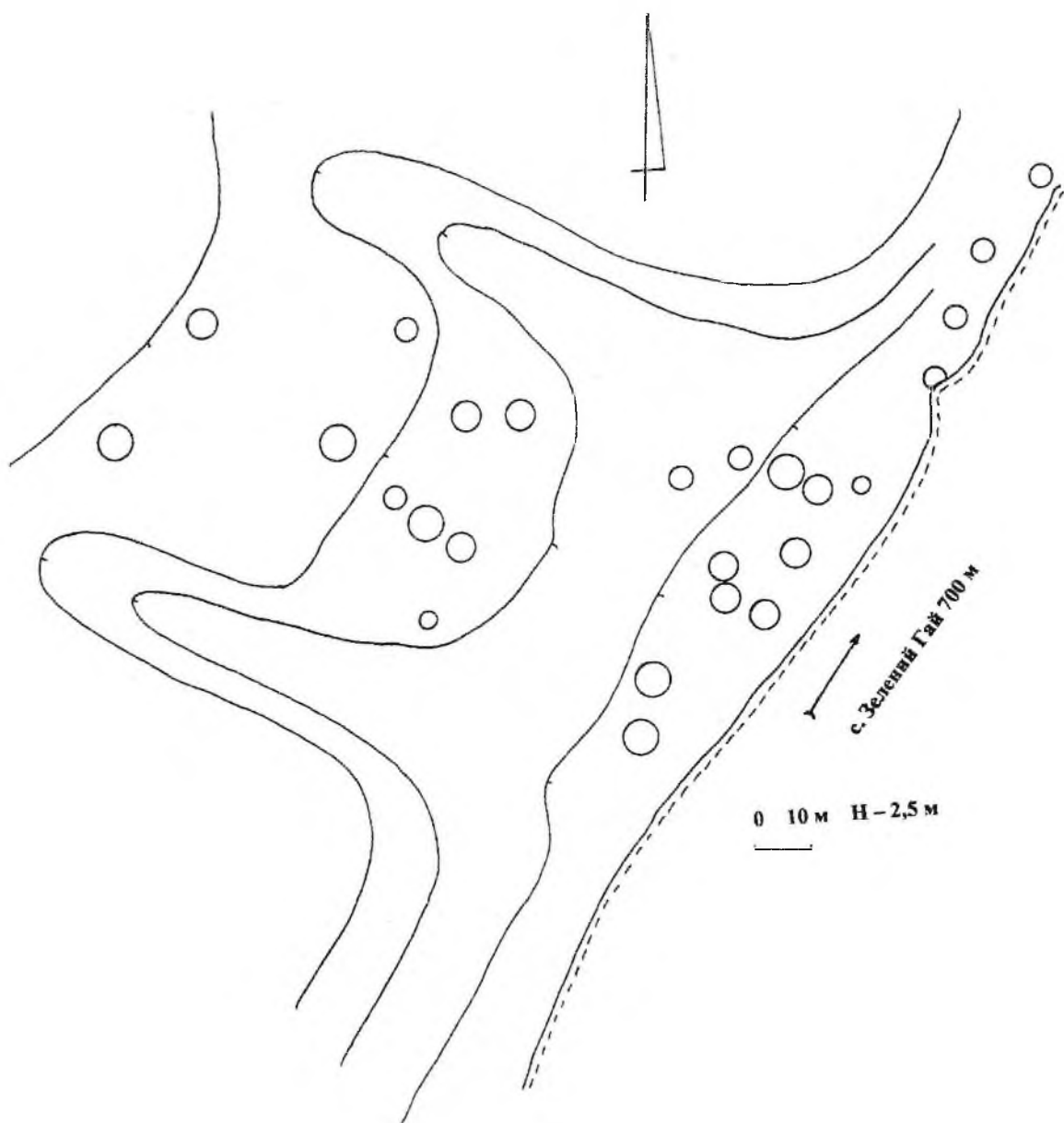

Рис. 5. Зелений Гай, с. Курганна група № 16. План Є.М. Осадчого та Ю.М. Береста, 1999 р.

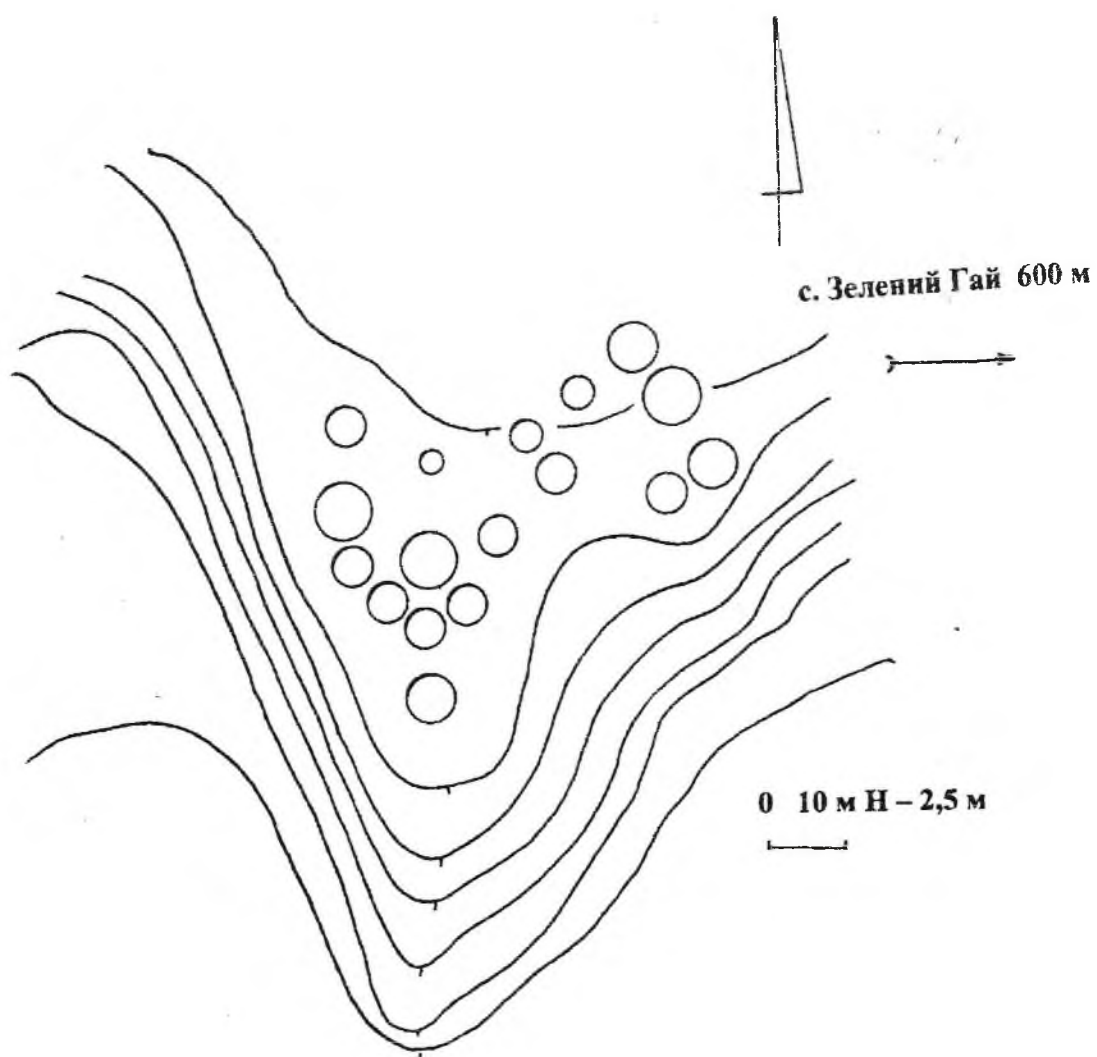

Рис. 6. Зеленый Гай, с. Курганна група № 17.
План Є.М. Осадчого, 1999 р.

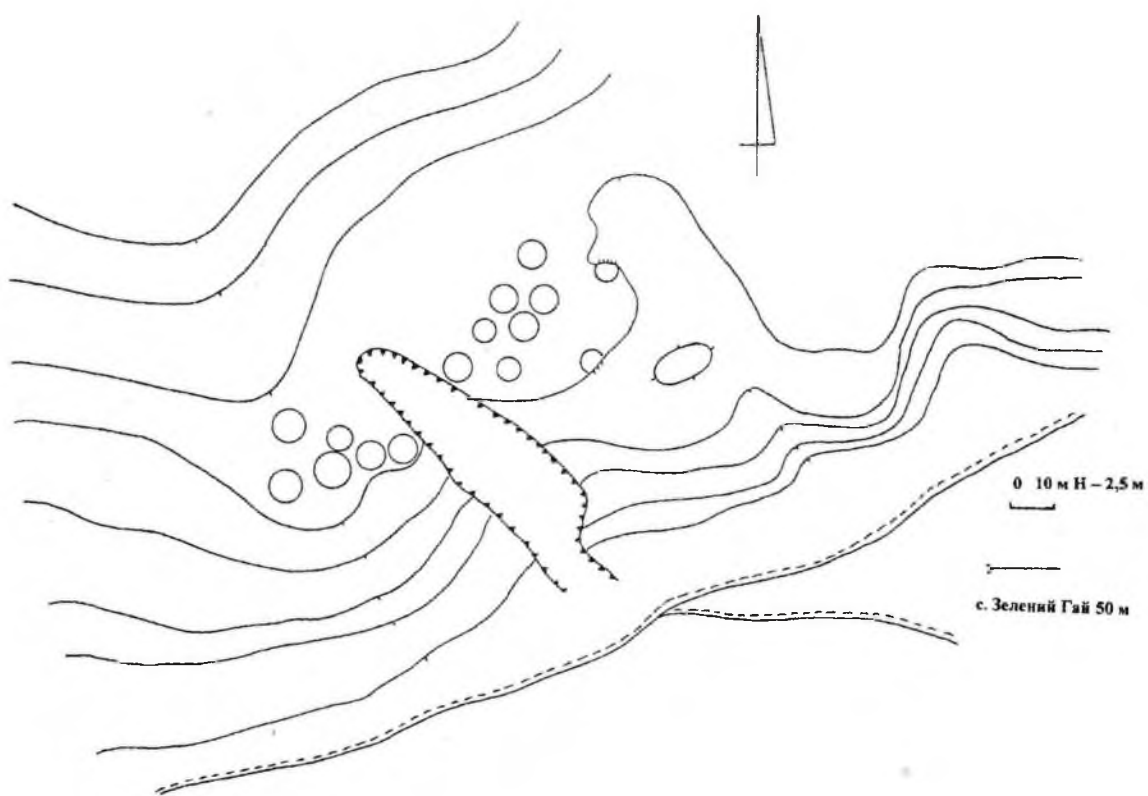

Рис. 7. Зелений Гай, с. Курганна група № 18.
План Є.М. Осадчого та О.В. Короті, 2006 р.

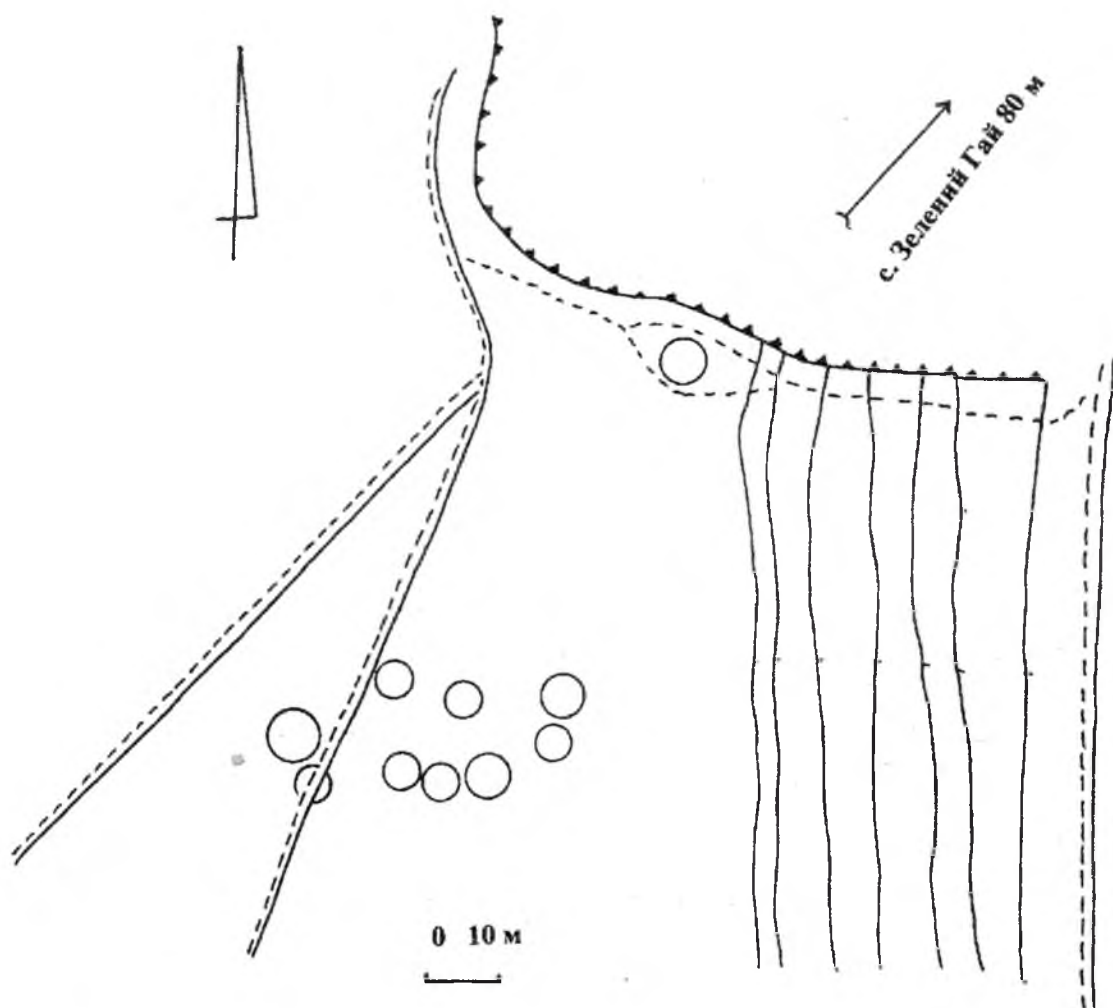

Рис. 8. Зелений Гай, с. Курганна група 19. План
Є.М. Осадчого, 1999 р.

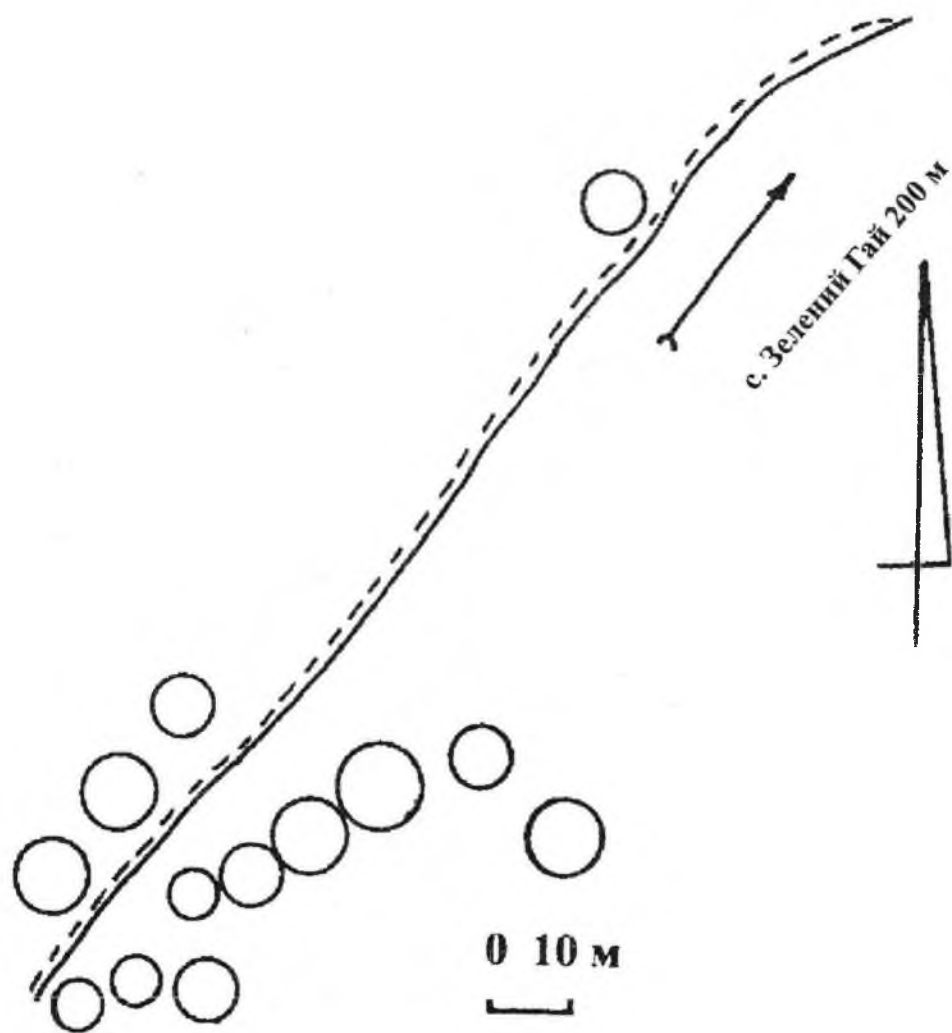

Рис. 9. Зеленый Гай, с. Курганна група № 15.
План В.В. Приймака, 1994 р.

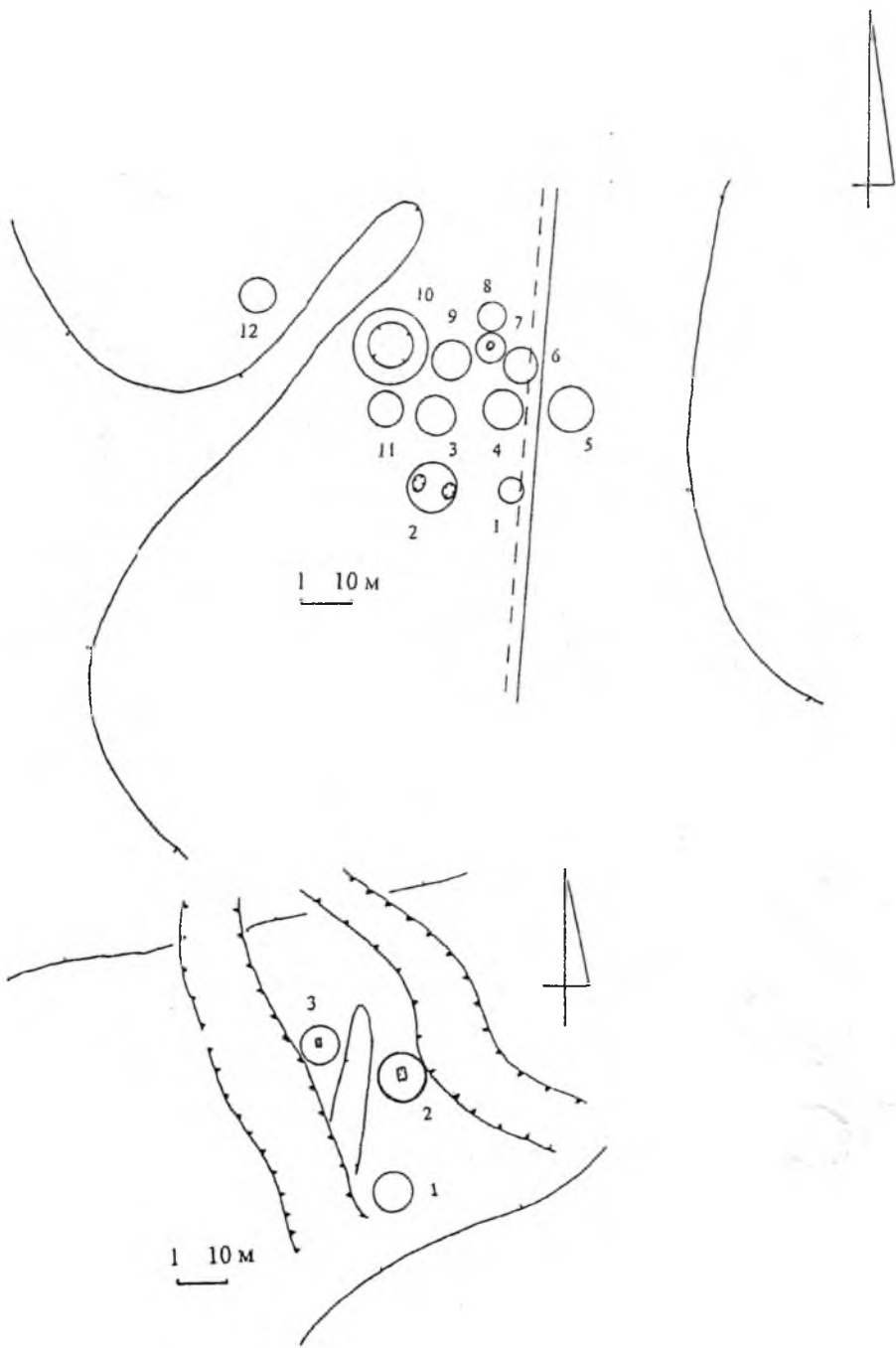

Рис. 10. Зеленый Гай, с. а – курганна група № 20, б – курганна група № 21. Плани Є.М. Осадчого, 2006 р.

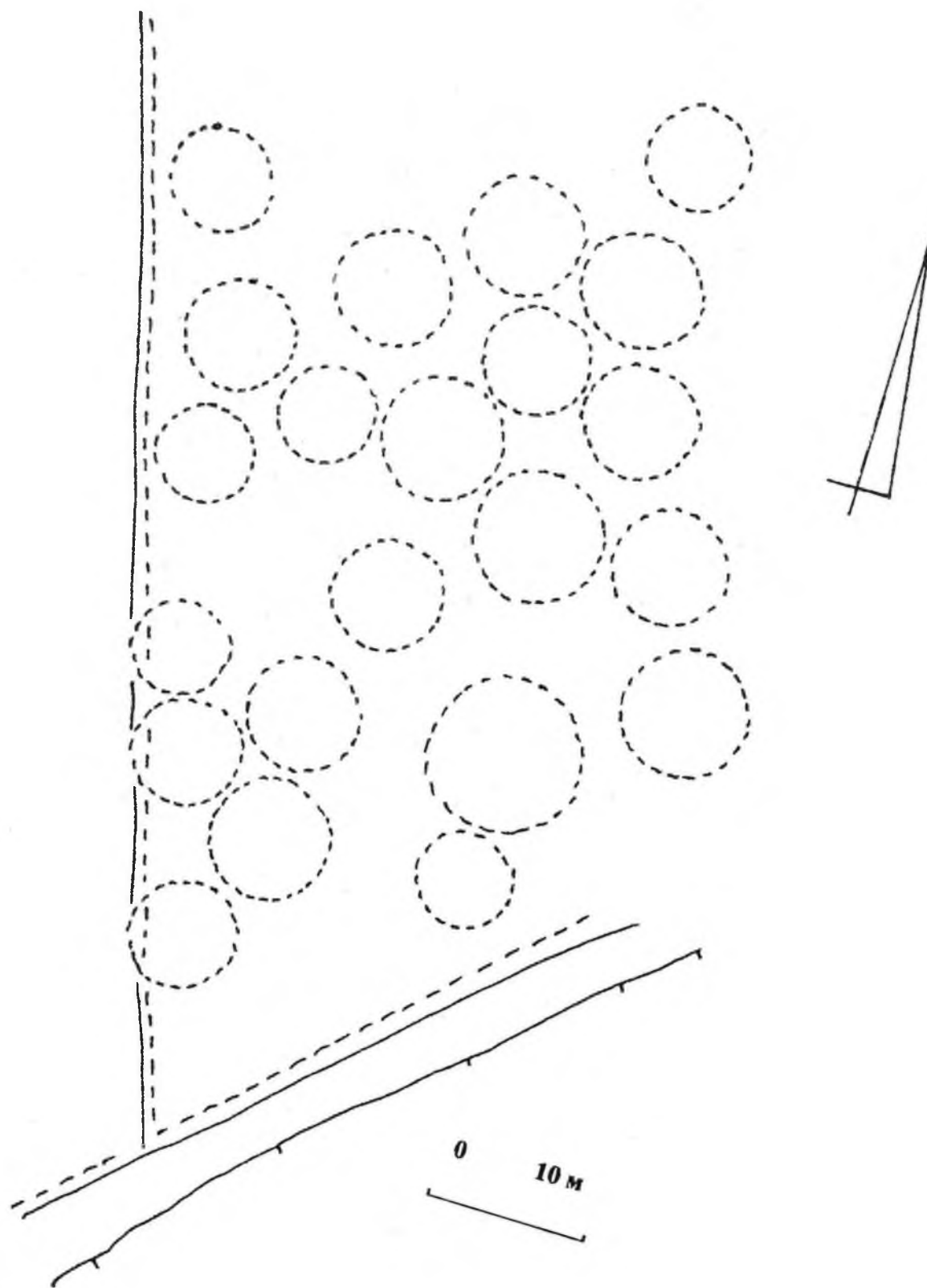

Рис. 11. Курганна група № 4. План П.М. Покаса
та О.В. Стародуба, 1991 р.

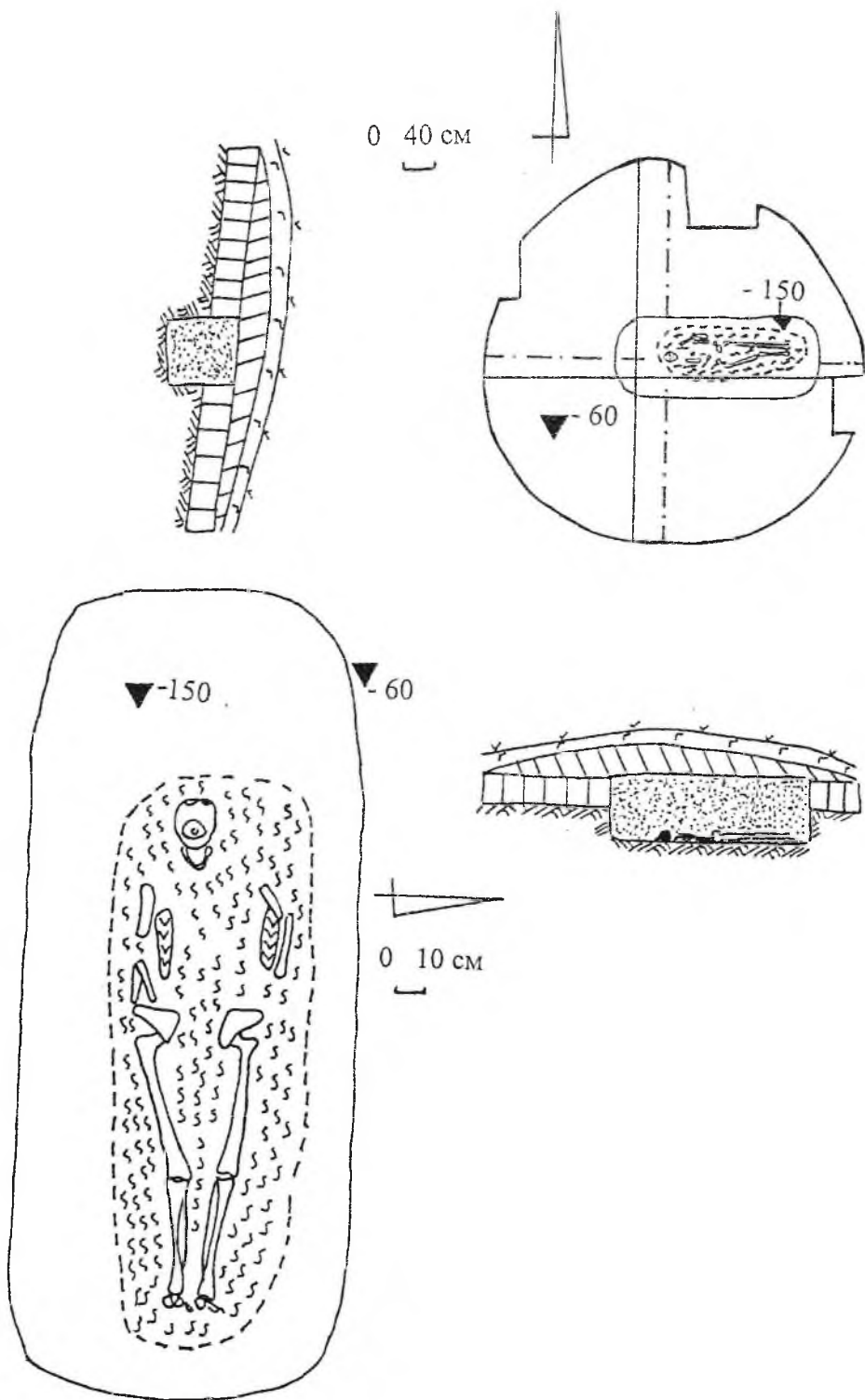

Рис. 12. Курган № 1. Плани насипу і поховання.

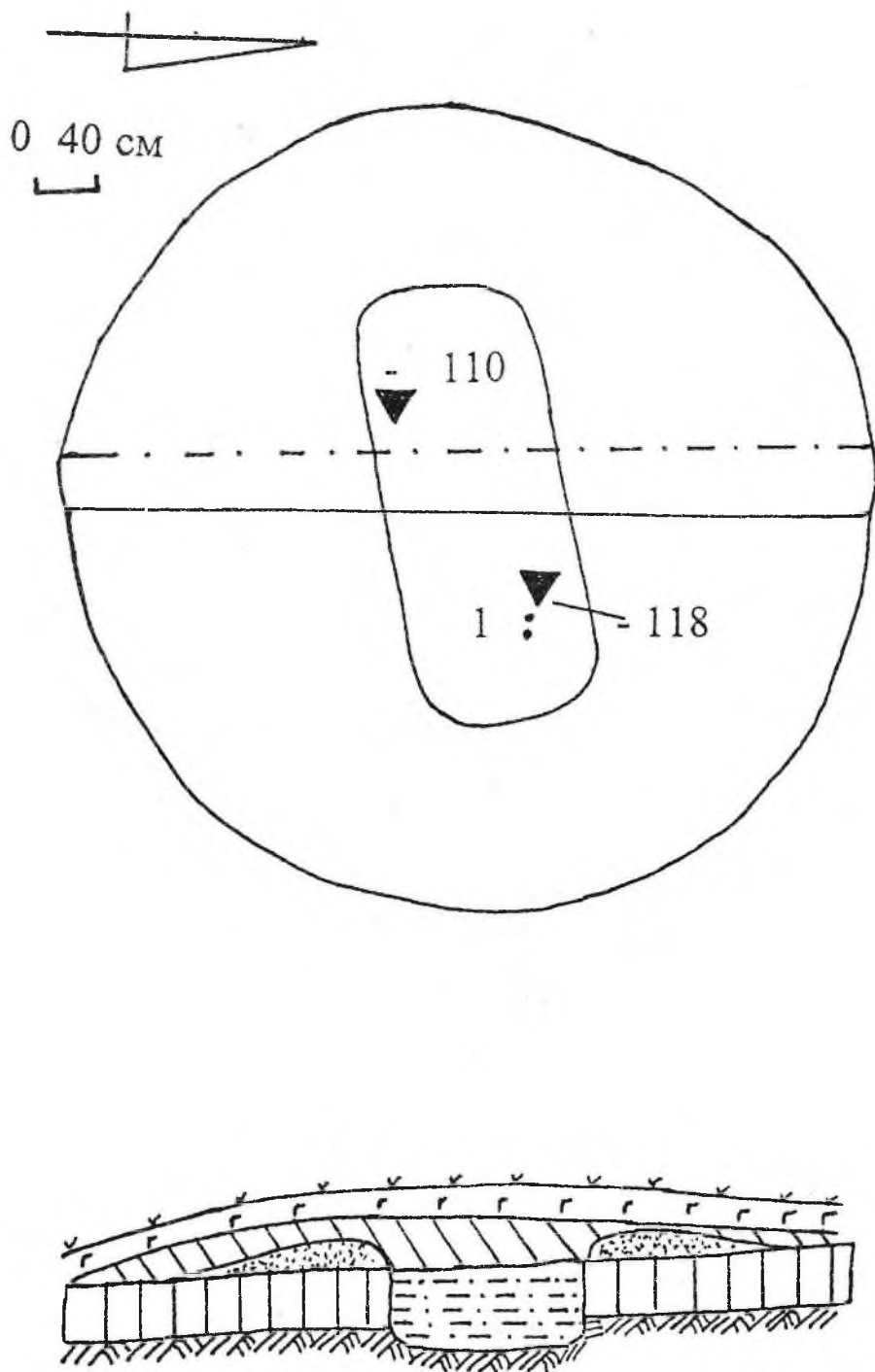

Рис. 13. Курган № 2. План кургану. 1 – скроневі кільця.

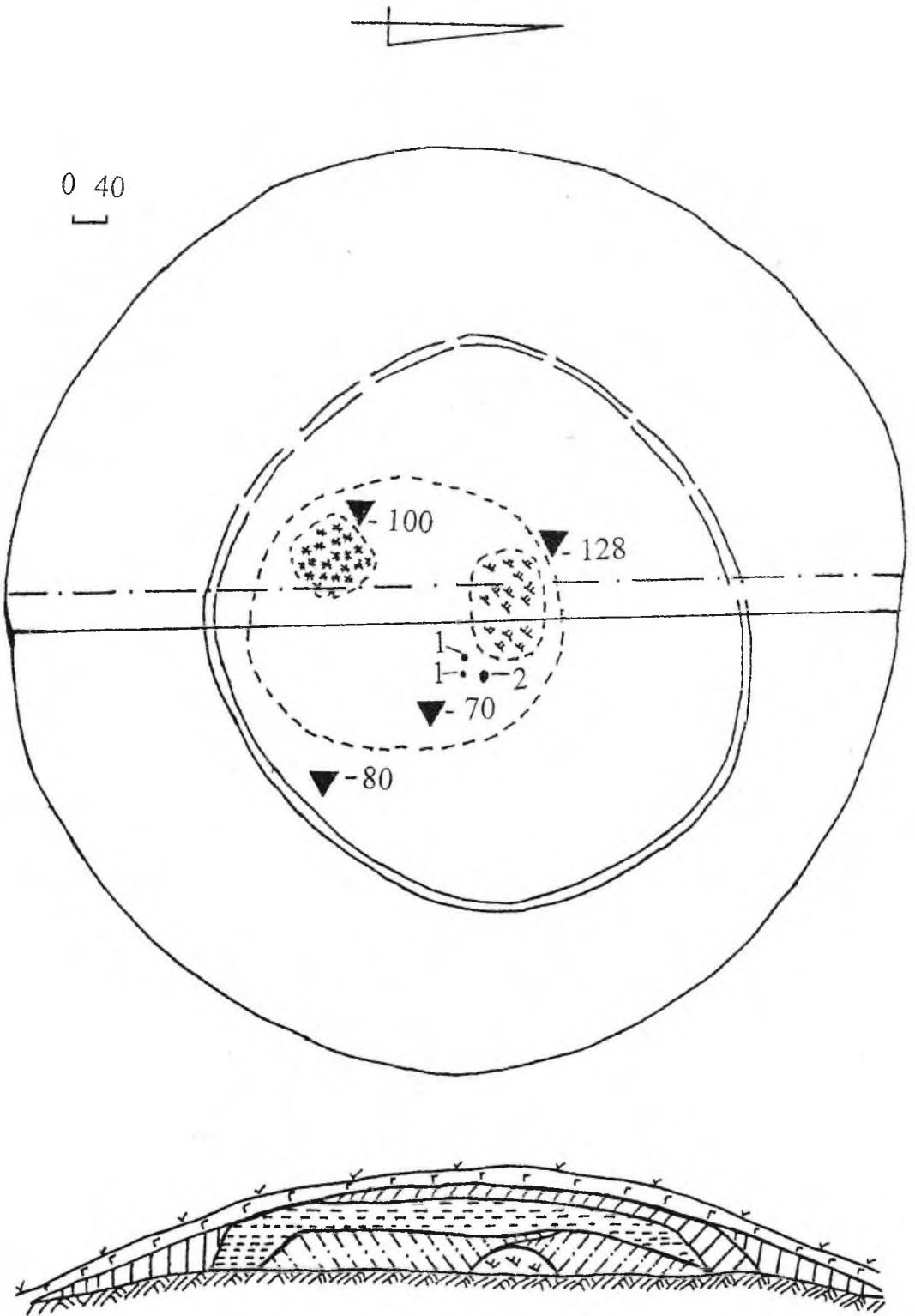

Рис. 14. Курган № 3. План кургану. 1 – фрагменти кераміки,
2 – фрагмент черепа

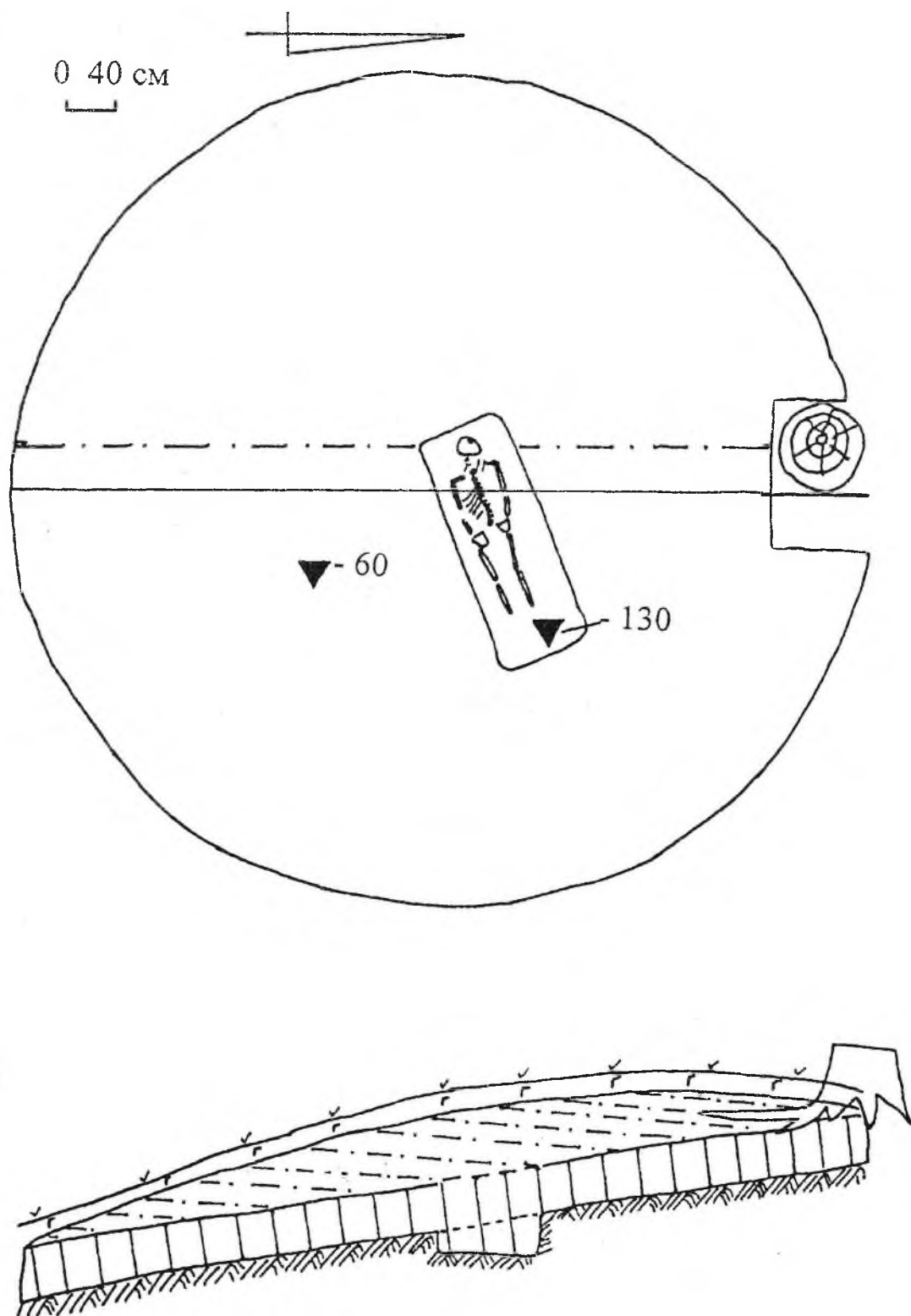

Рис. 15. Курган № 4. План кургану.

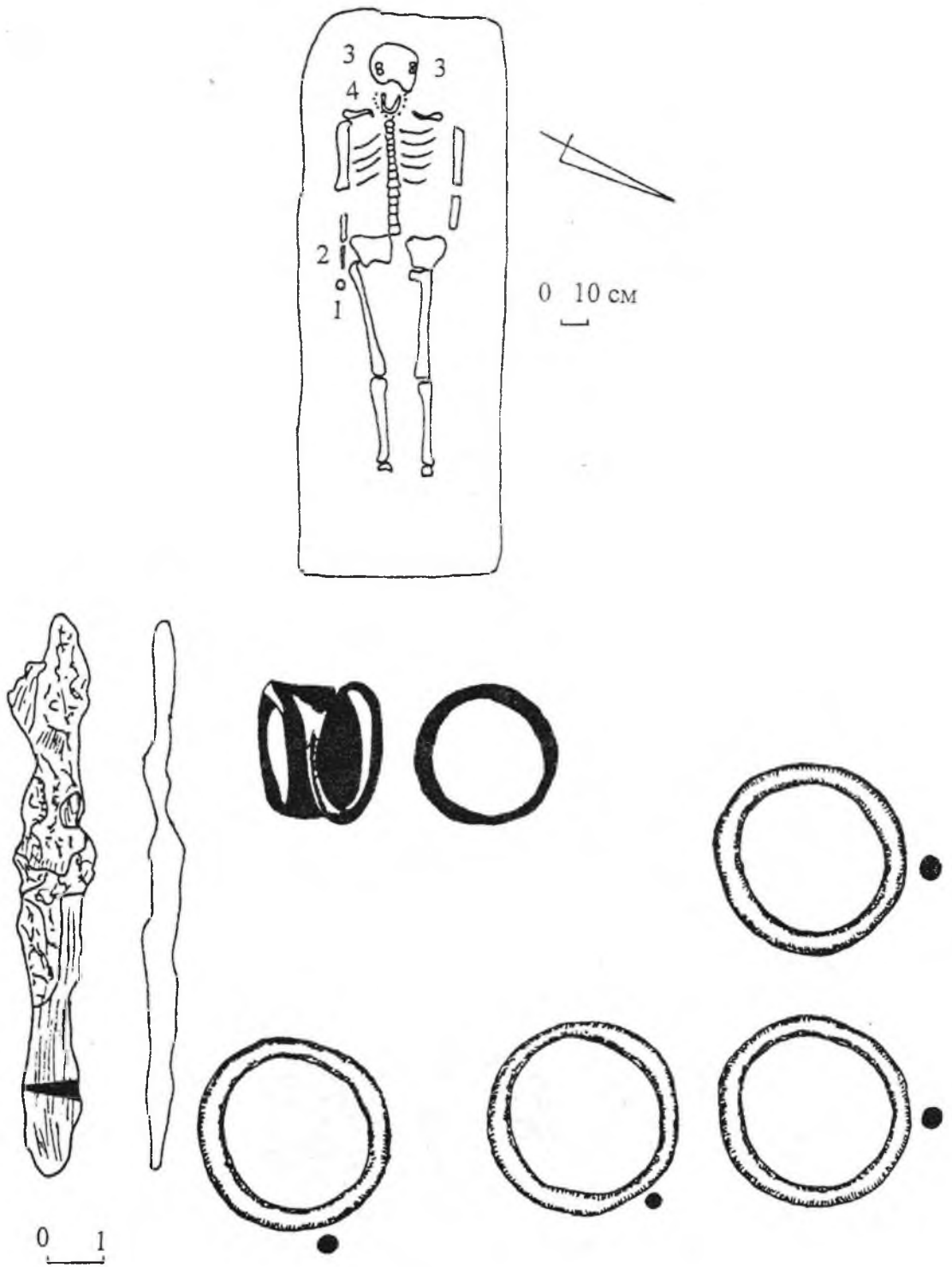

Рис. 16. Курган № 4. План поховання та поховальний інвентар.
 1 – перстень, 2 – ніж із залишками чохла, 3 – скроневі кільця, 4 – намисто.

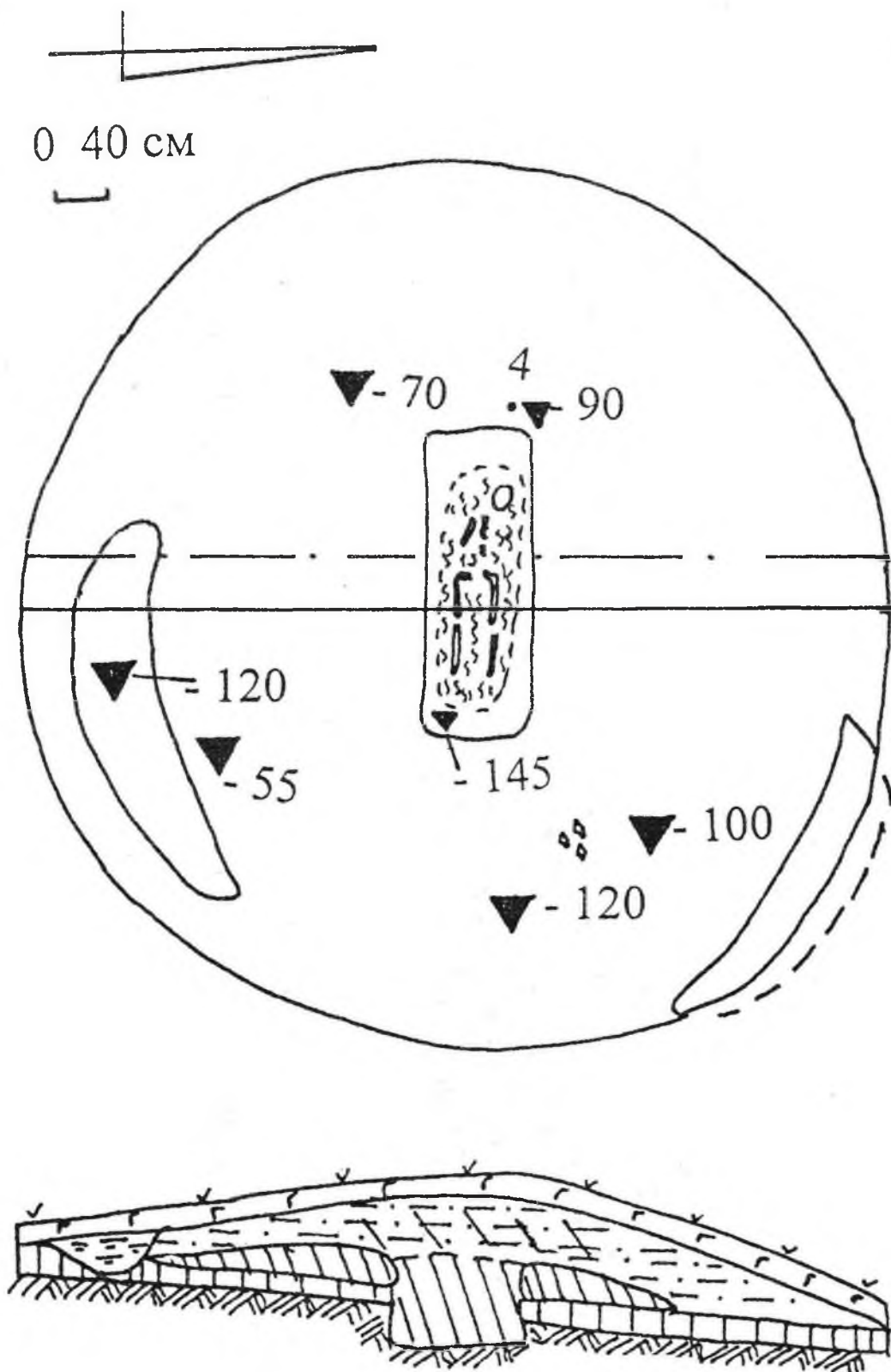

Рис. 17. Курган № 5. План кургану. 1 – скроневі кільця, 2 – залізний ніж, 3 – намистина, 4 – кременевий відщеп.

0 40

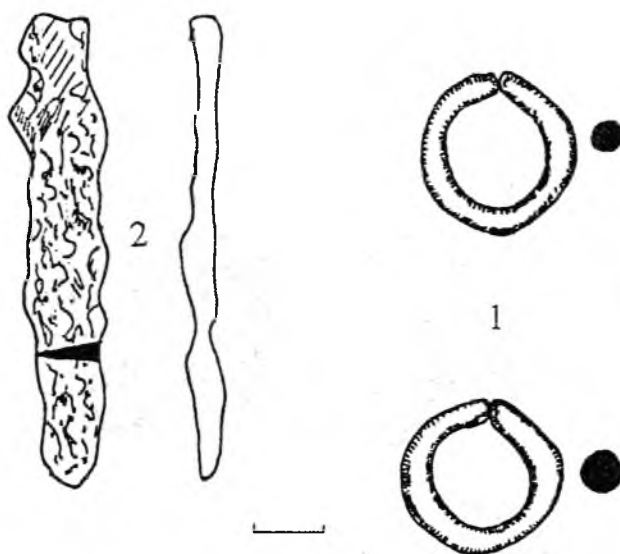
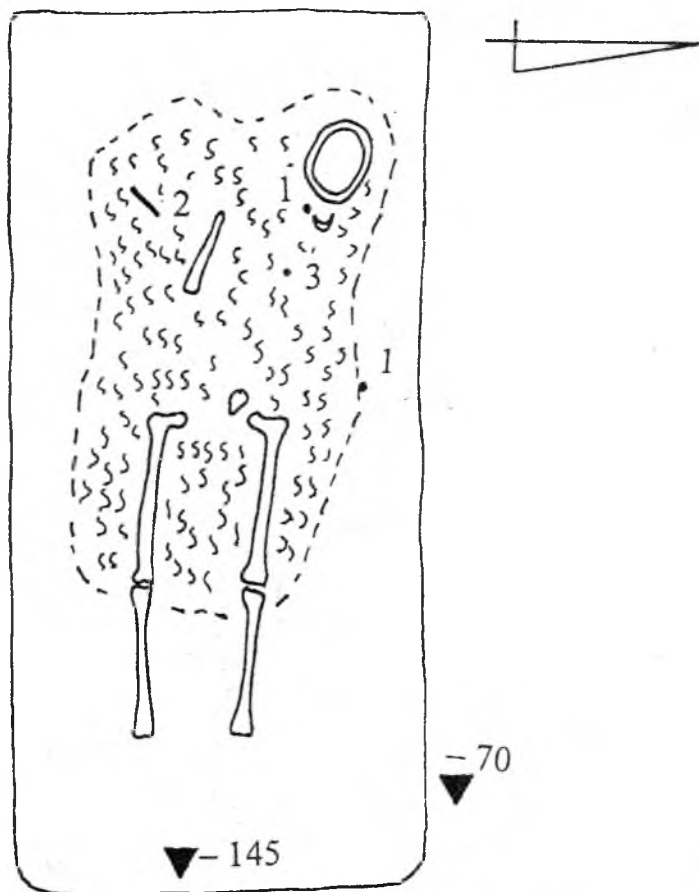

Рис.18. Курган № 5. План поховання та поховальний інвентар.
1 – скроневі кільця. 2 – ніж, 3 – намисто.

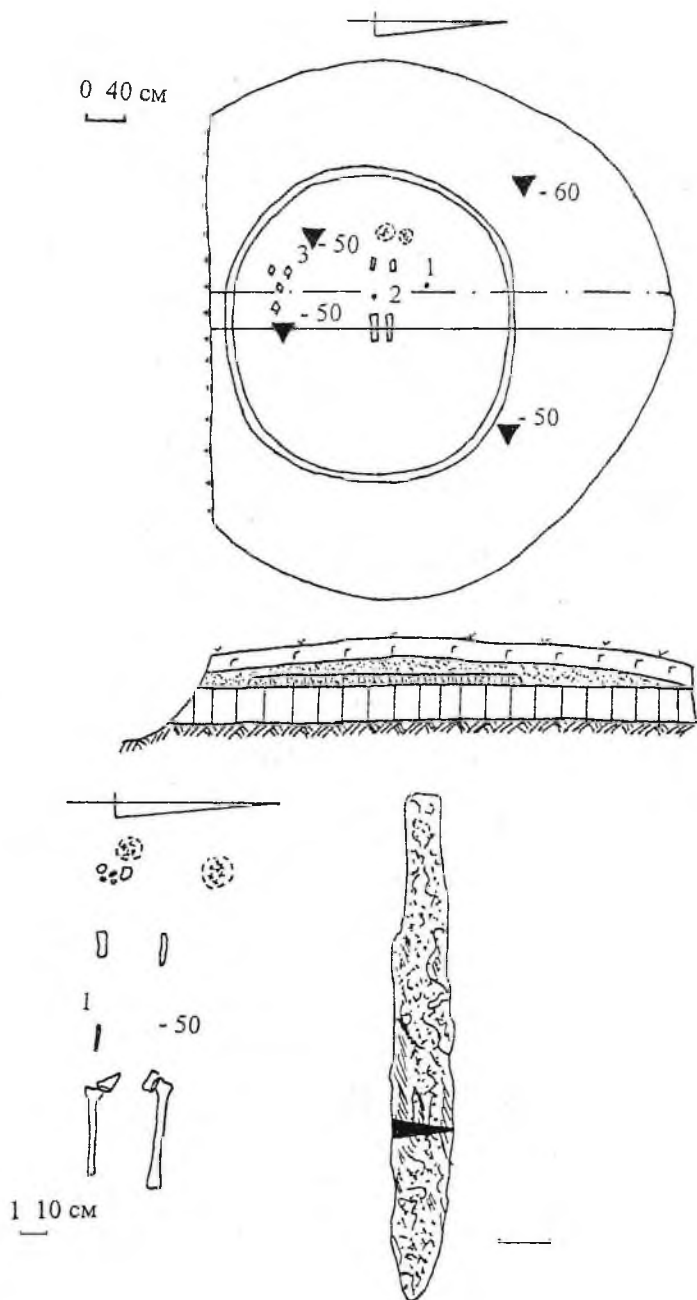

Рис. 19. Курган № 6. Плани насипу і поховання. Інвентар.
1 – кістка тварини, 2 – ніж, 3 – кераміка.

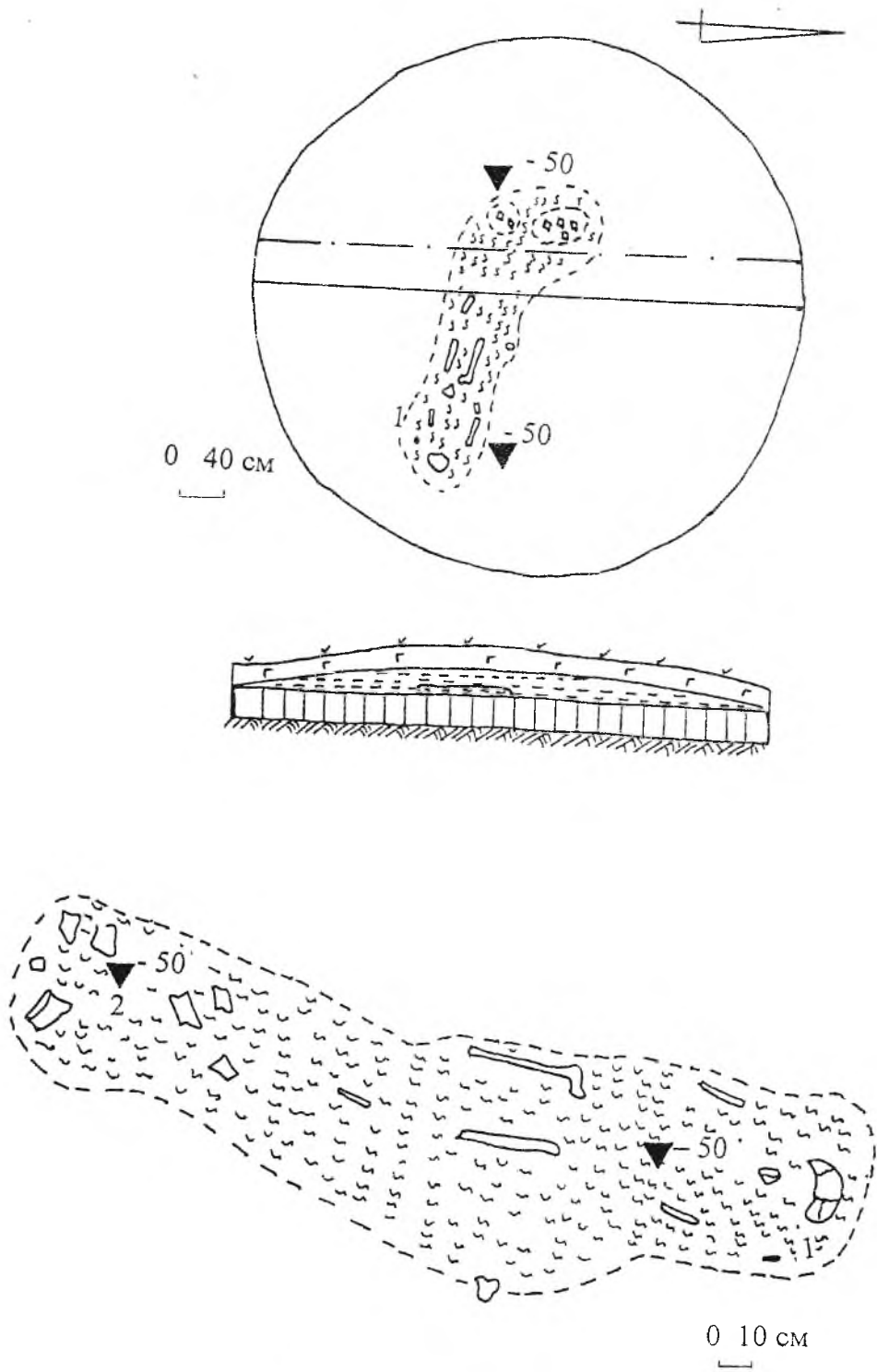

Рис. 20. Курган № 7. Плани насипу та поховання.
1 – кам'яна платівка, 2 – кераміка.

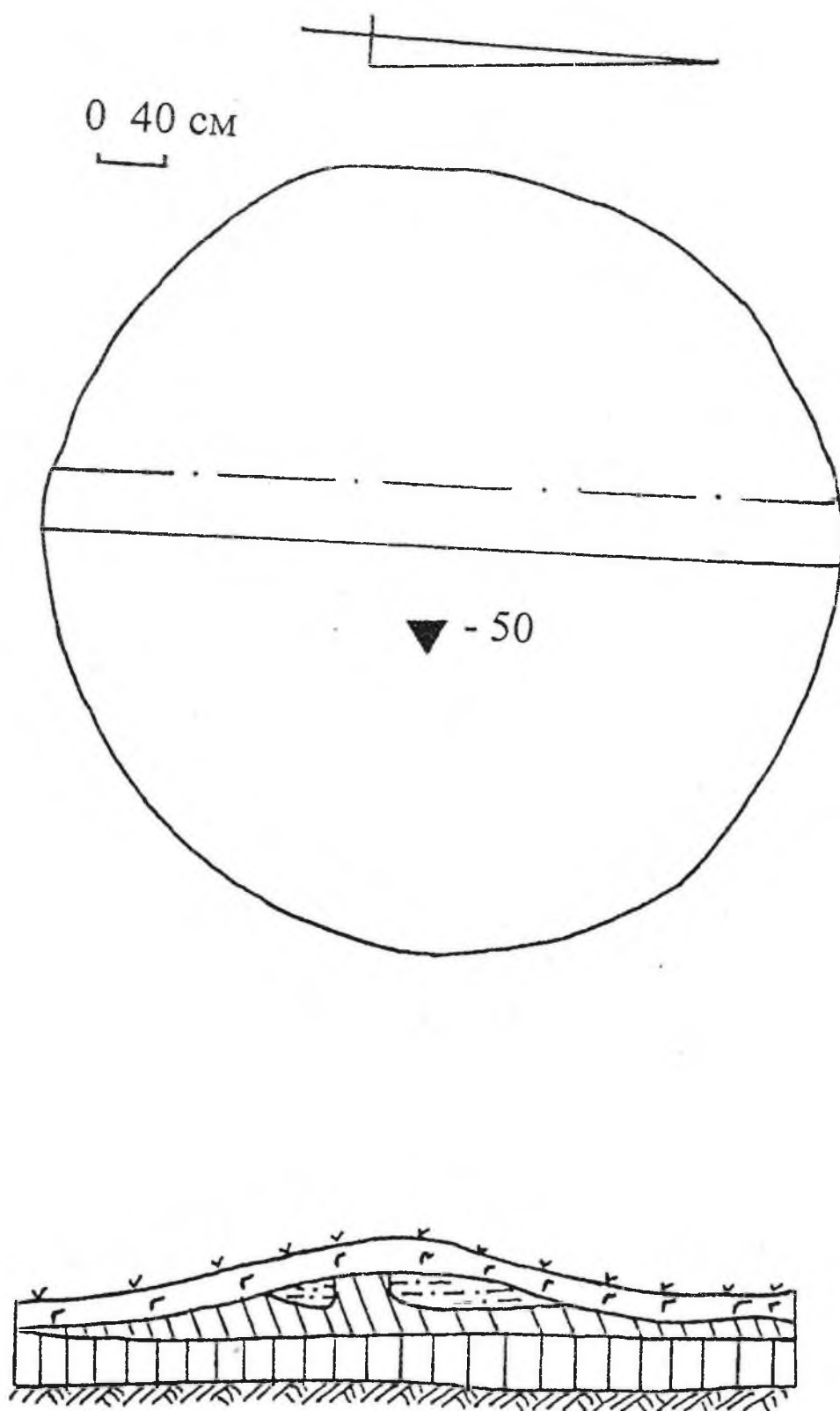

Рис. 21. Курган № 8. План кургану.

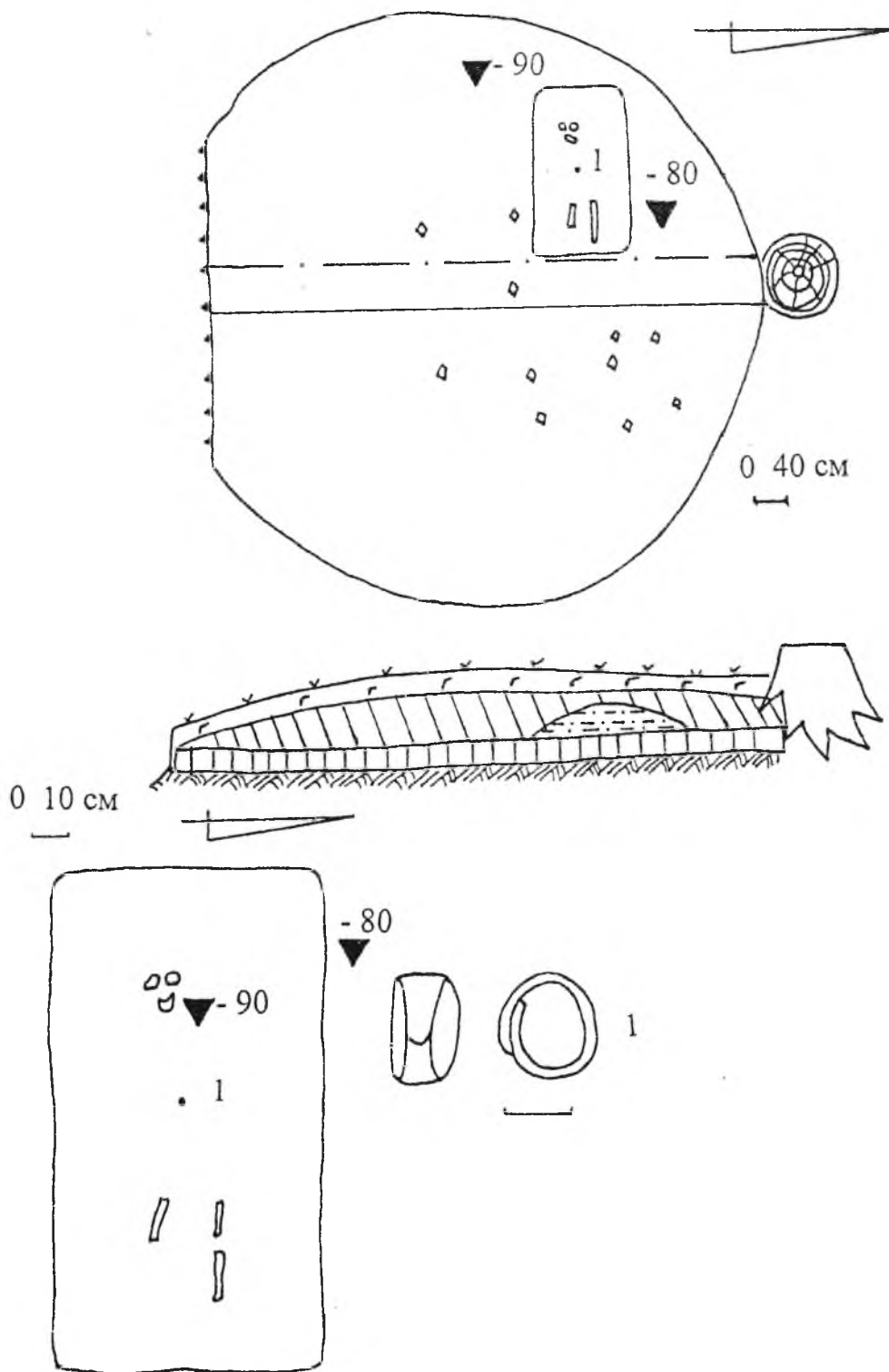

Рис. 22. Курган № 9. Плани насипу і поховання.
Інвентар. 1 – перстень.

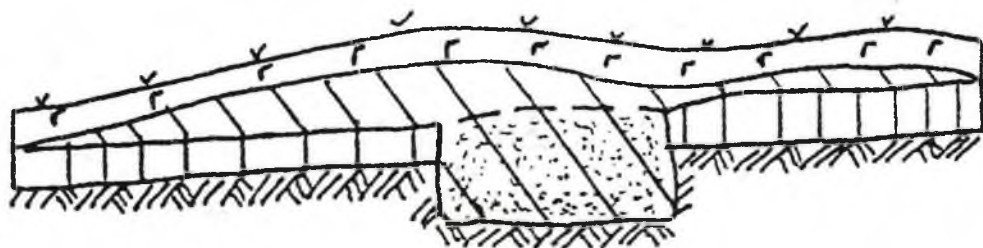
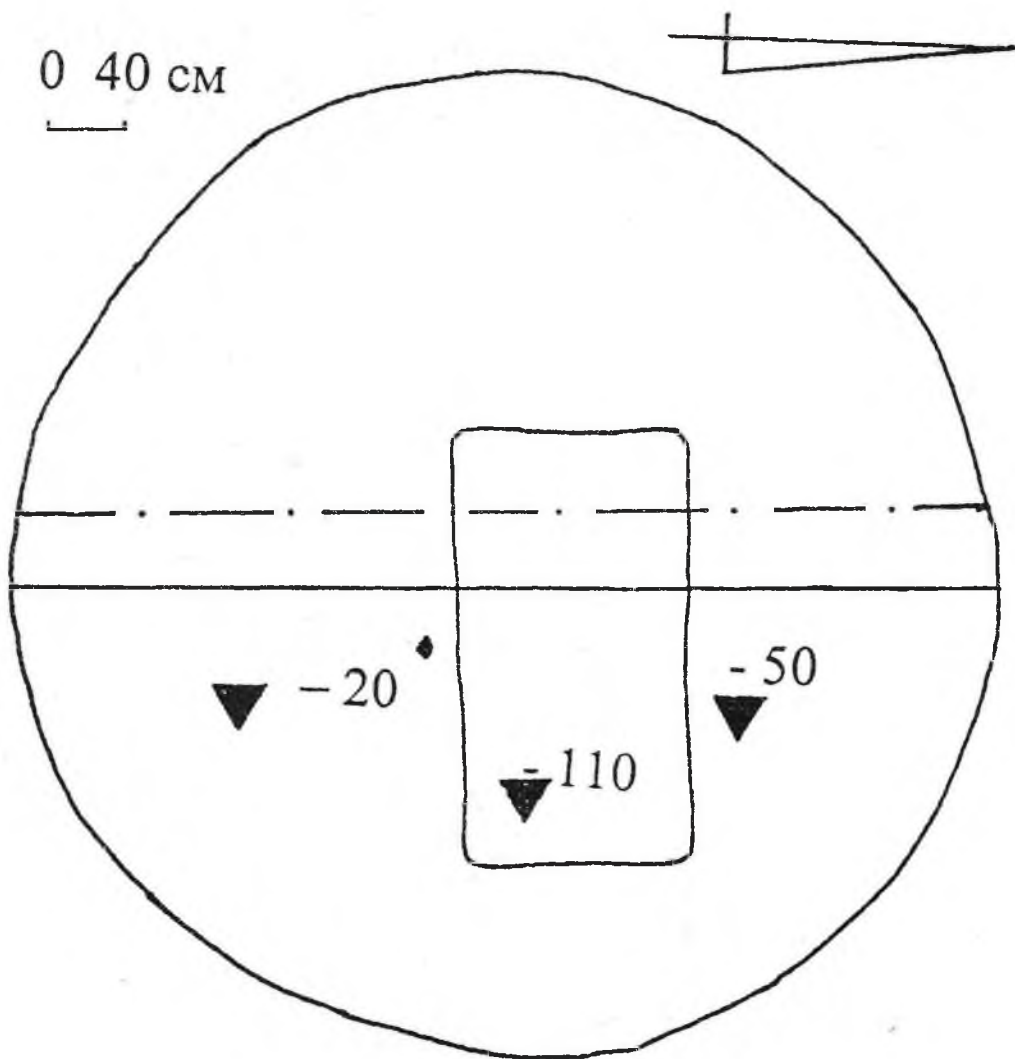

Рис. 23. Курган № 10. План кургану.

0 40 см

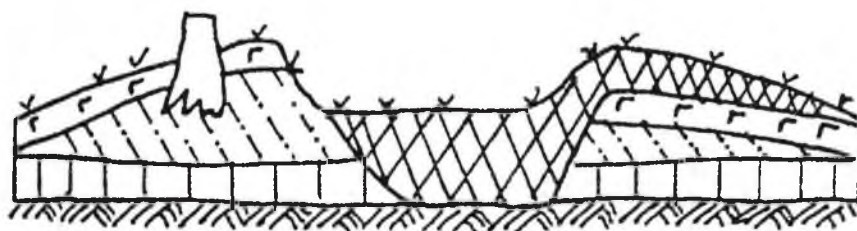
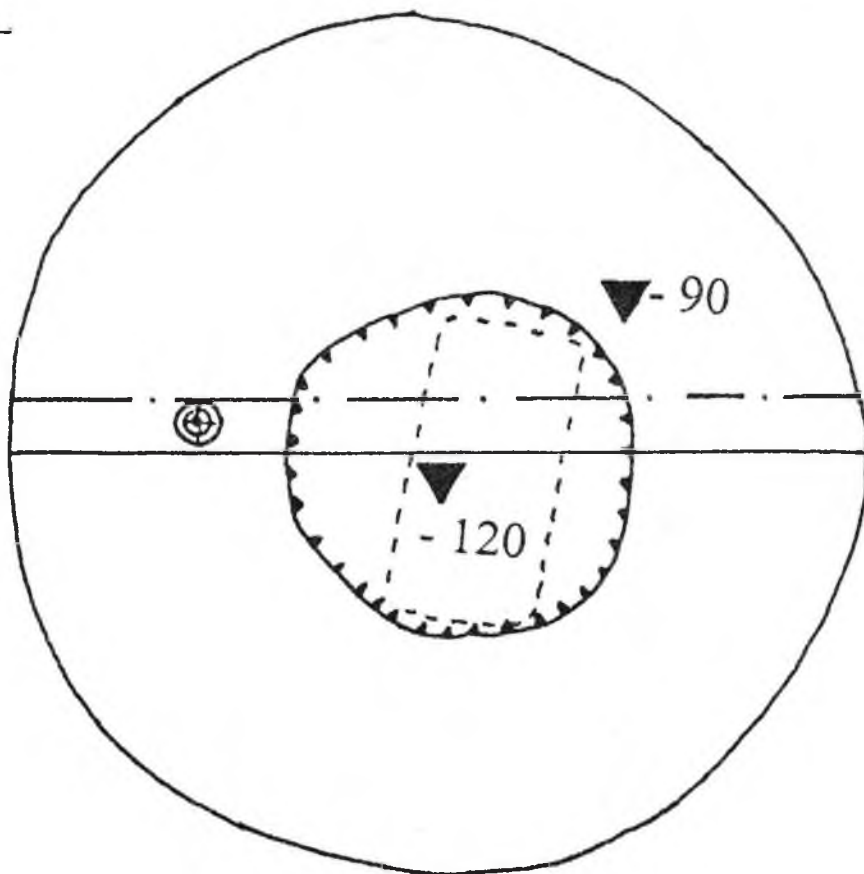

Рис. 24. Курган № 11. План кургану.

0 40 см

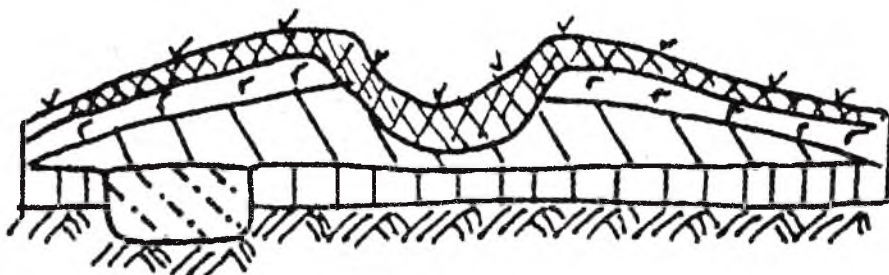
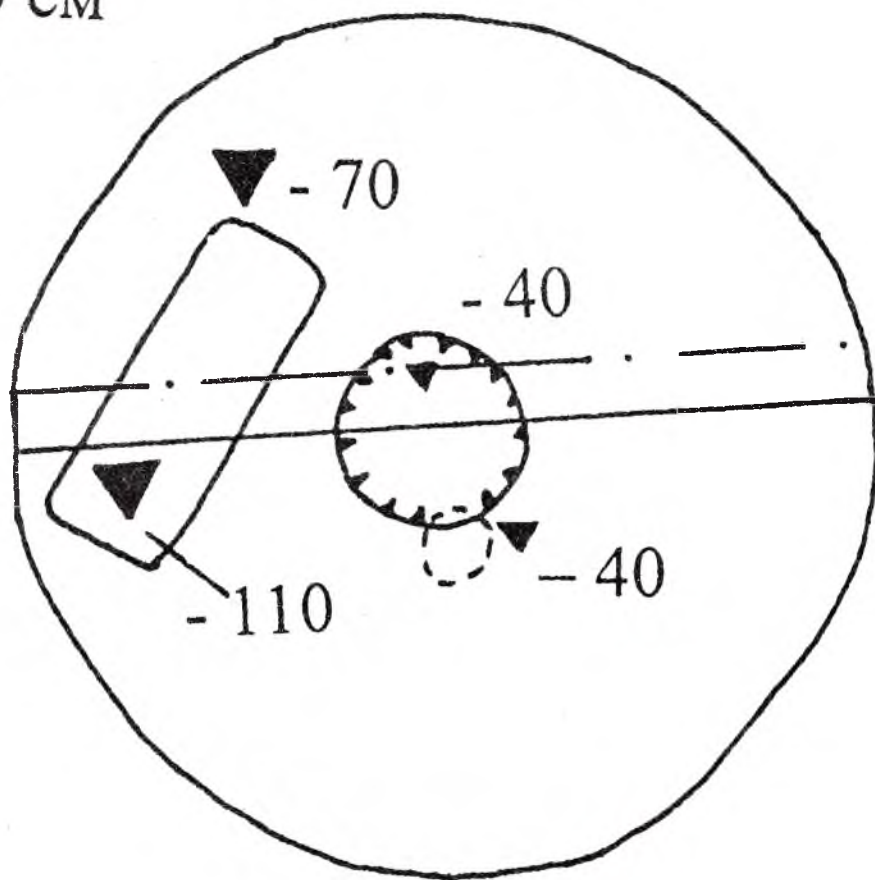

Рис. 25. Курган № 12. План кургану.

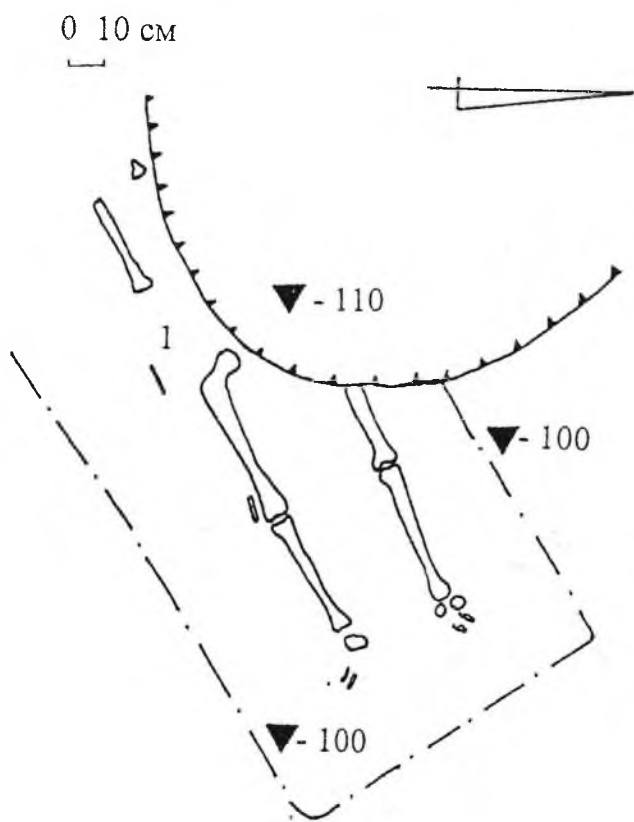
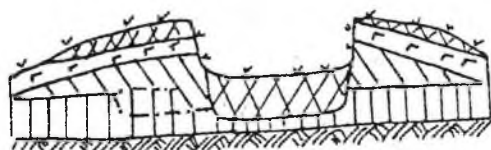
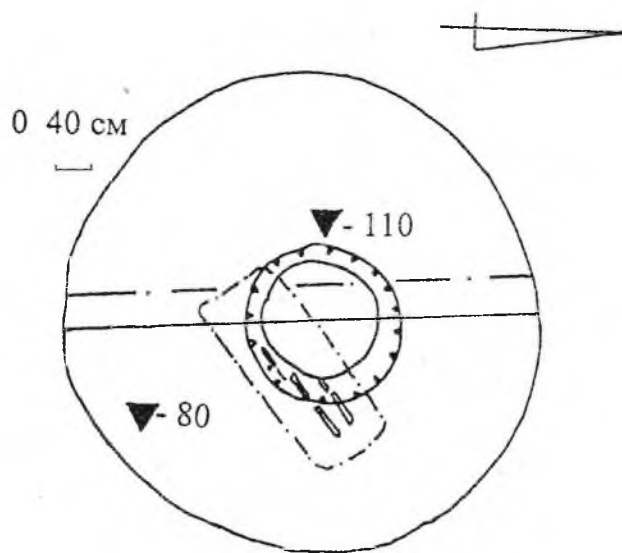

Рис. 26. Курган № 13. Плани насипу і поховання. 1 – ніж.

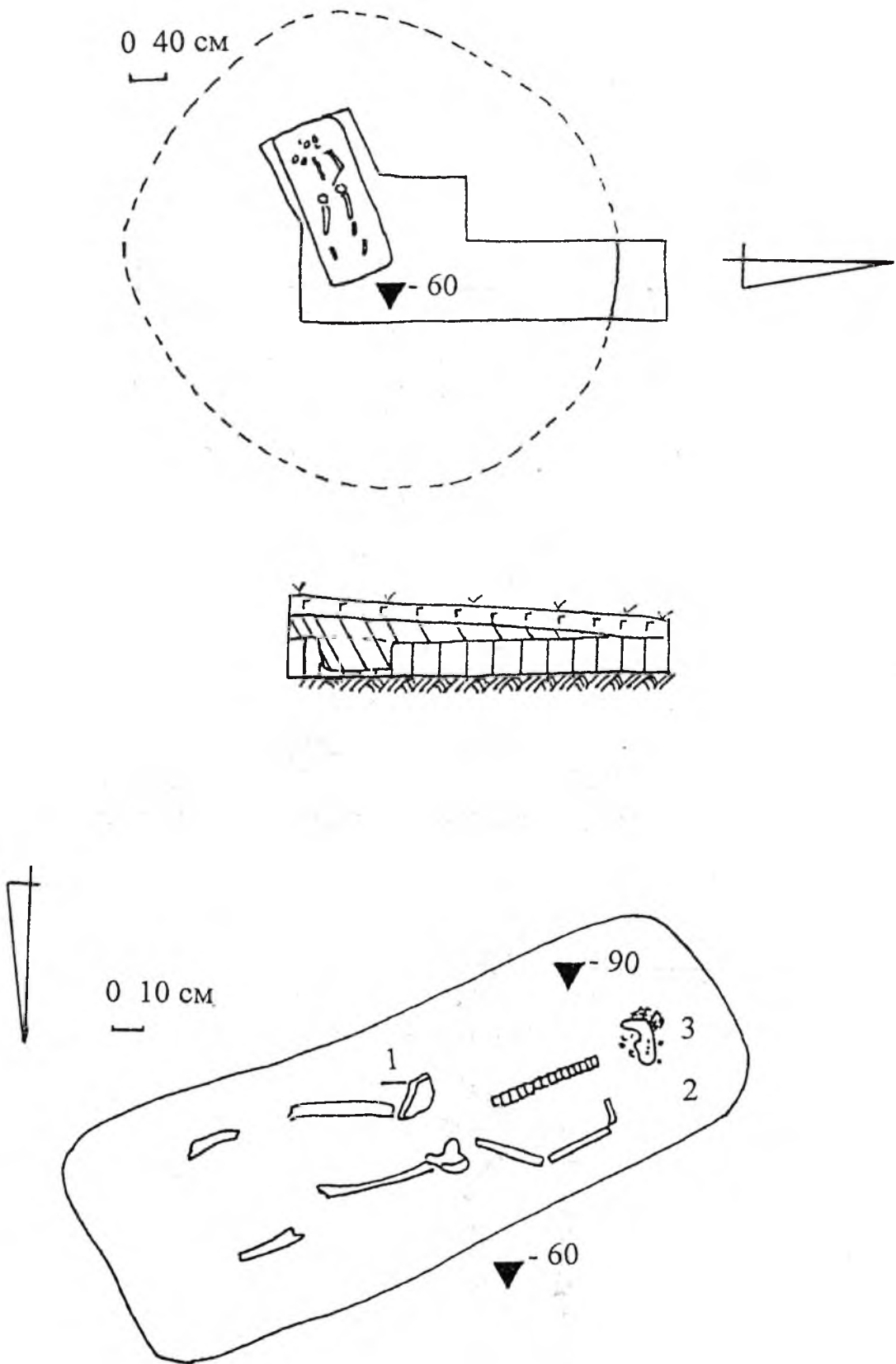
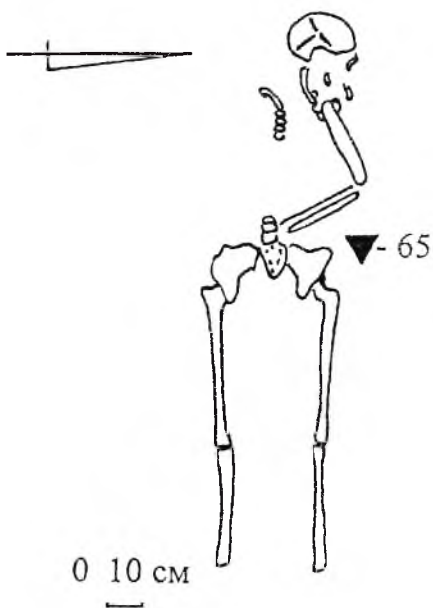
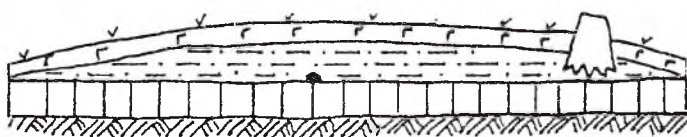
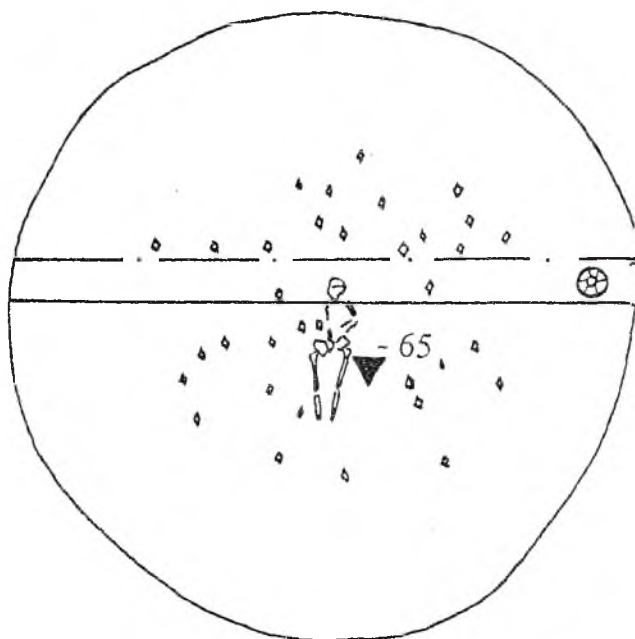

Рис. 27. Курган № 14. Плани насипу та поховання.
 1 – ніж, 2 – скляна намистина, 3 – кістяна намистина.

0 40 см

0 10 см

Рис. 28. Курган № 15. Плани кургану і поховання.

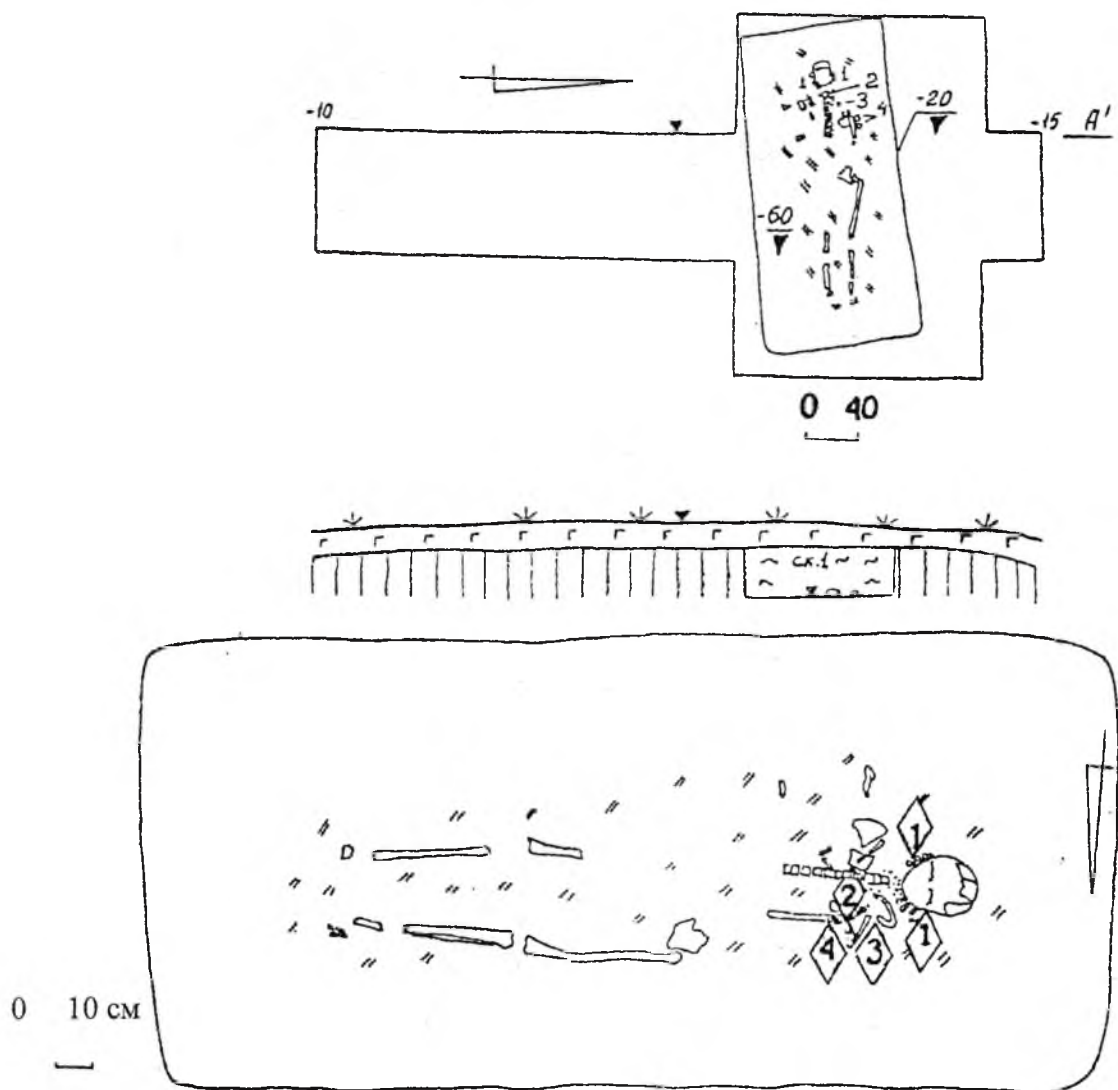

Рис. 28. Курган № 16. Плани траншеї і поховання.
 1 – скроневі кільця, 2 – намисто, 3 – “аксельбант”, 3 – бубонці.

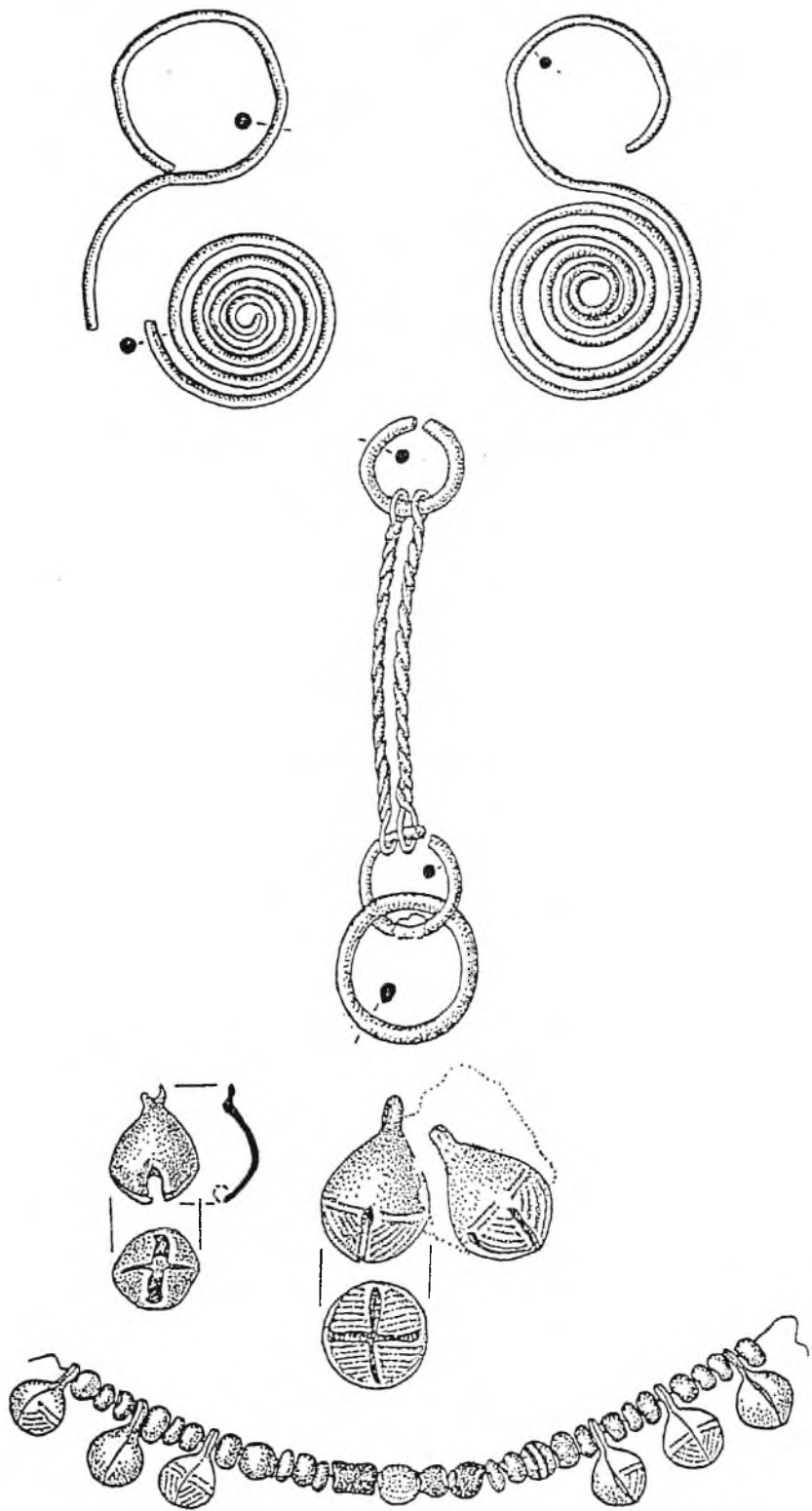

Рис. 30. Курган № 16. Поховальний інвентар.

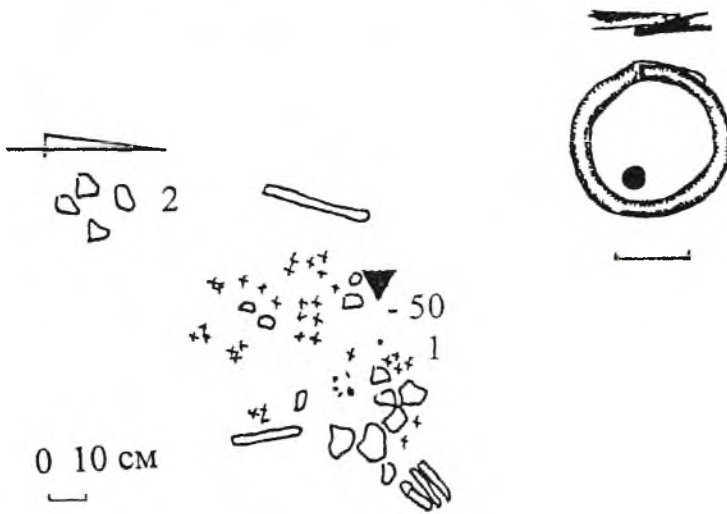
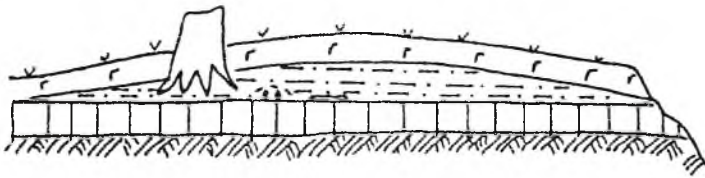
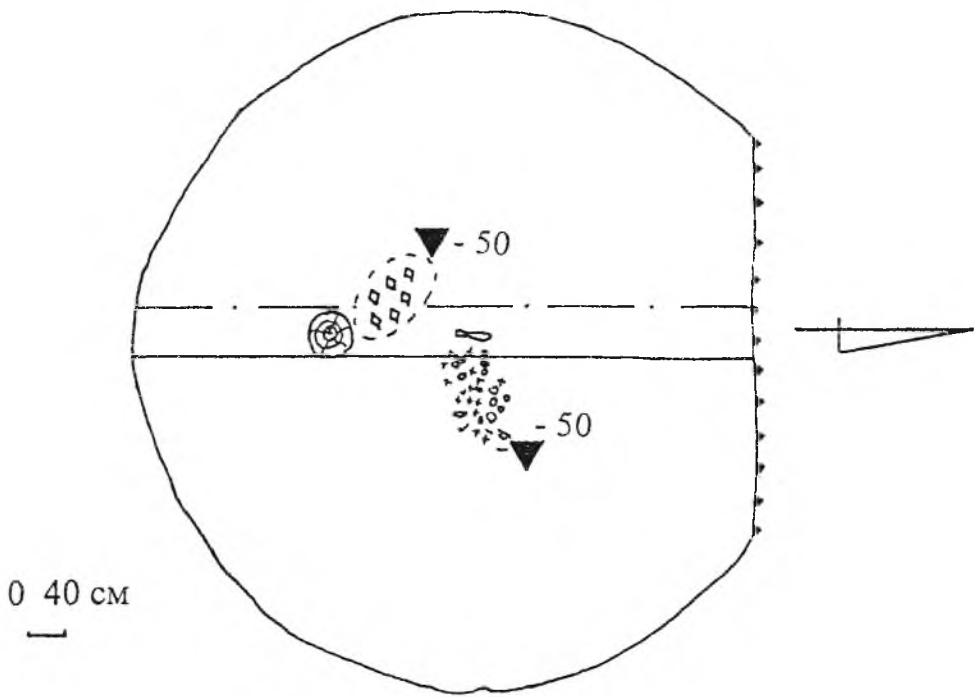

Рис. 31. Курган № 17. Плани насипу і поховання.
Інвентар. 1 – ніж, 2 – кераміка.

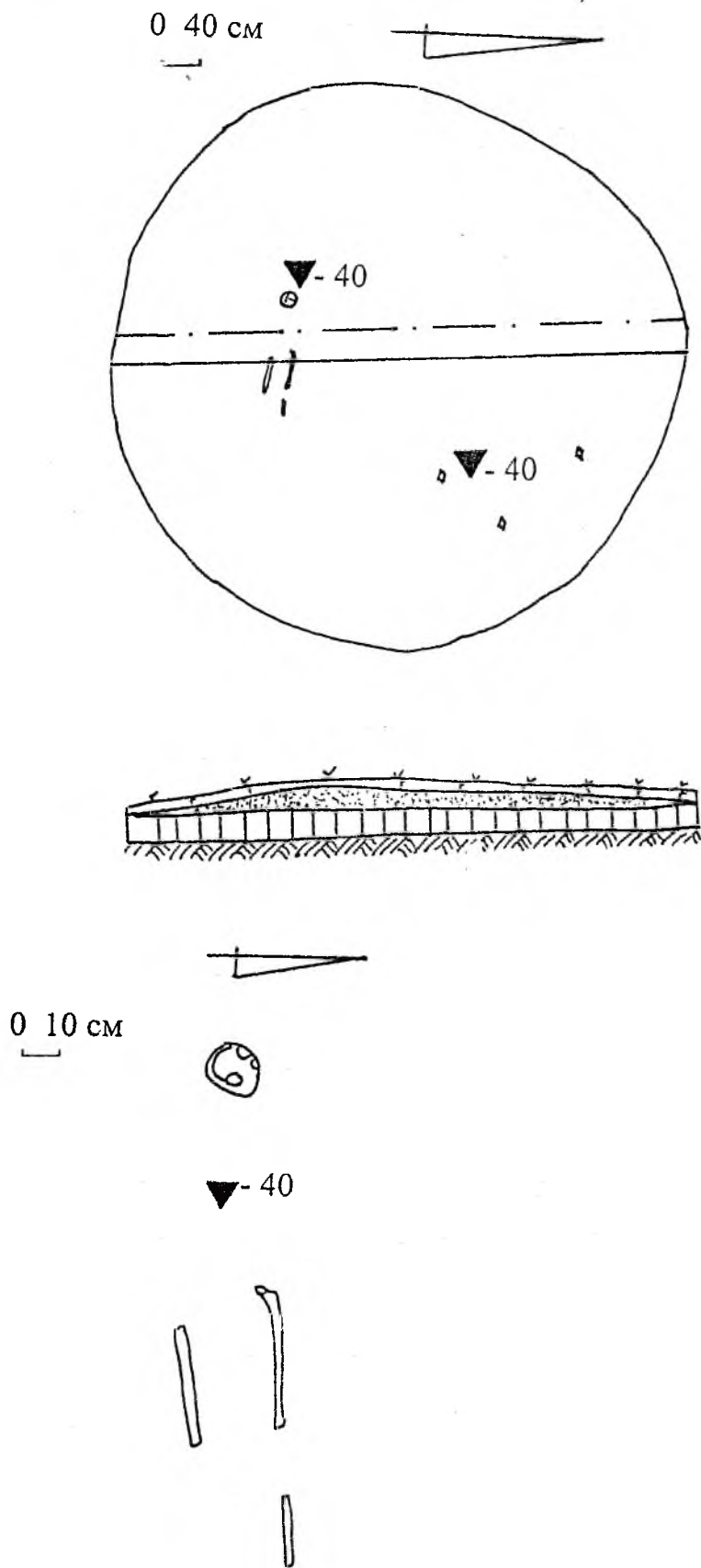

Рис. 32. Курган № 18. Плани насипу і поховання.

0 40 см

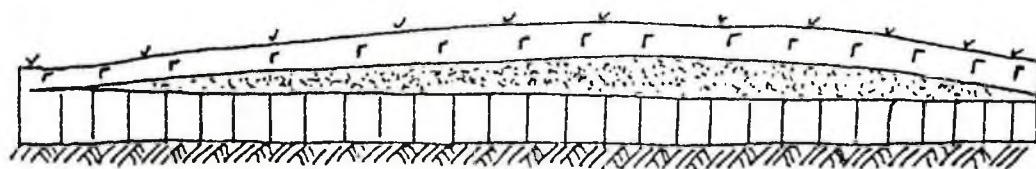
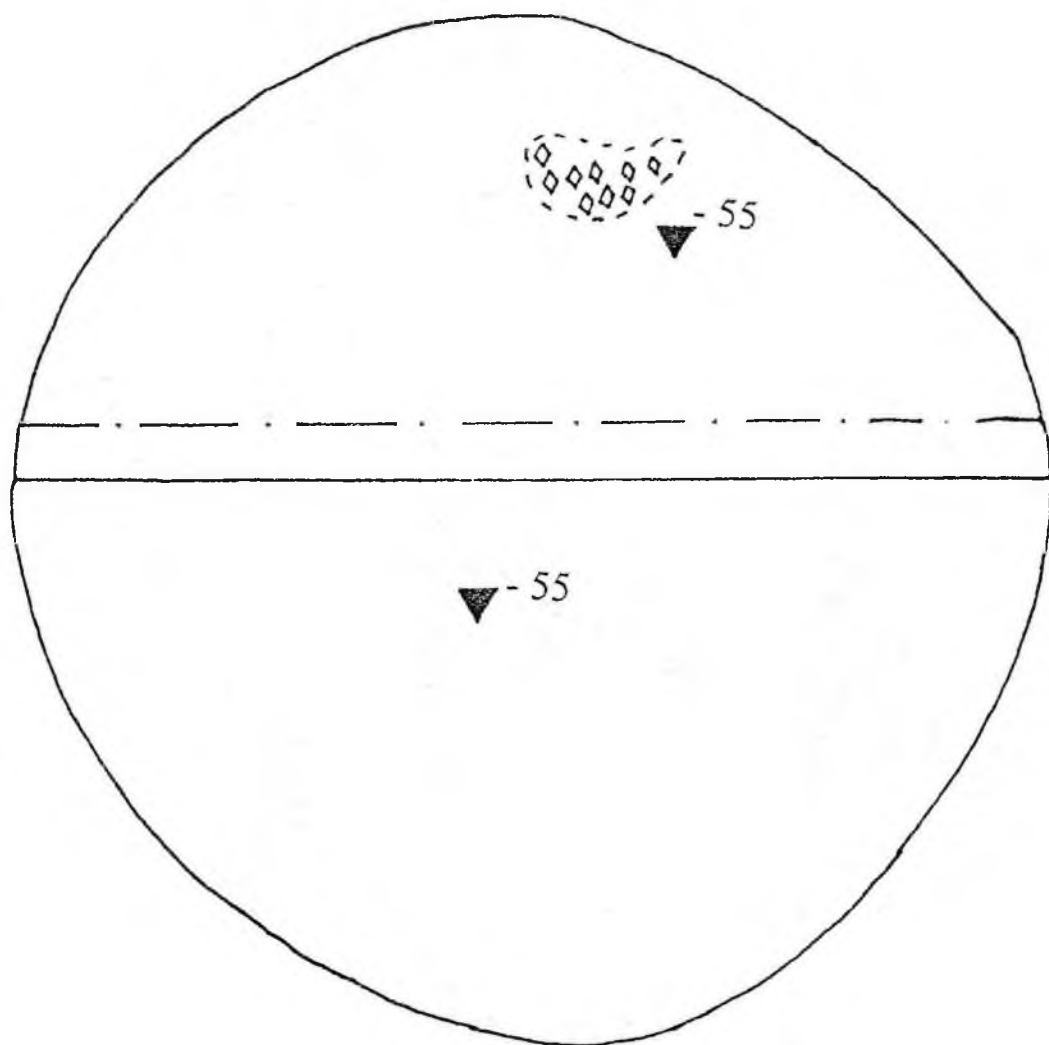

Рис. 33. Курган № 19. План насыпи.

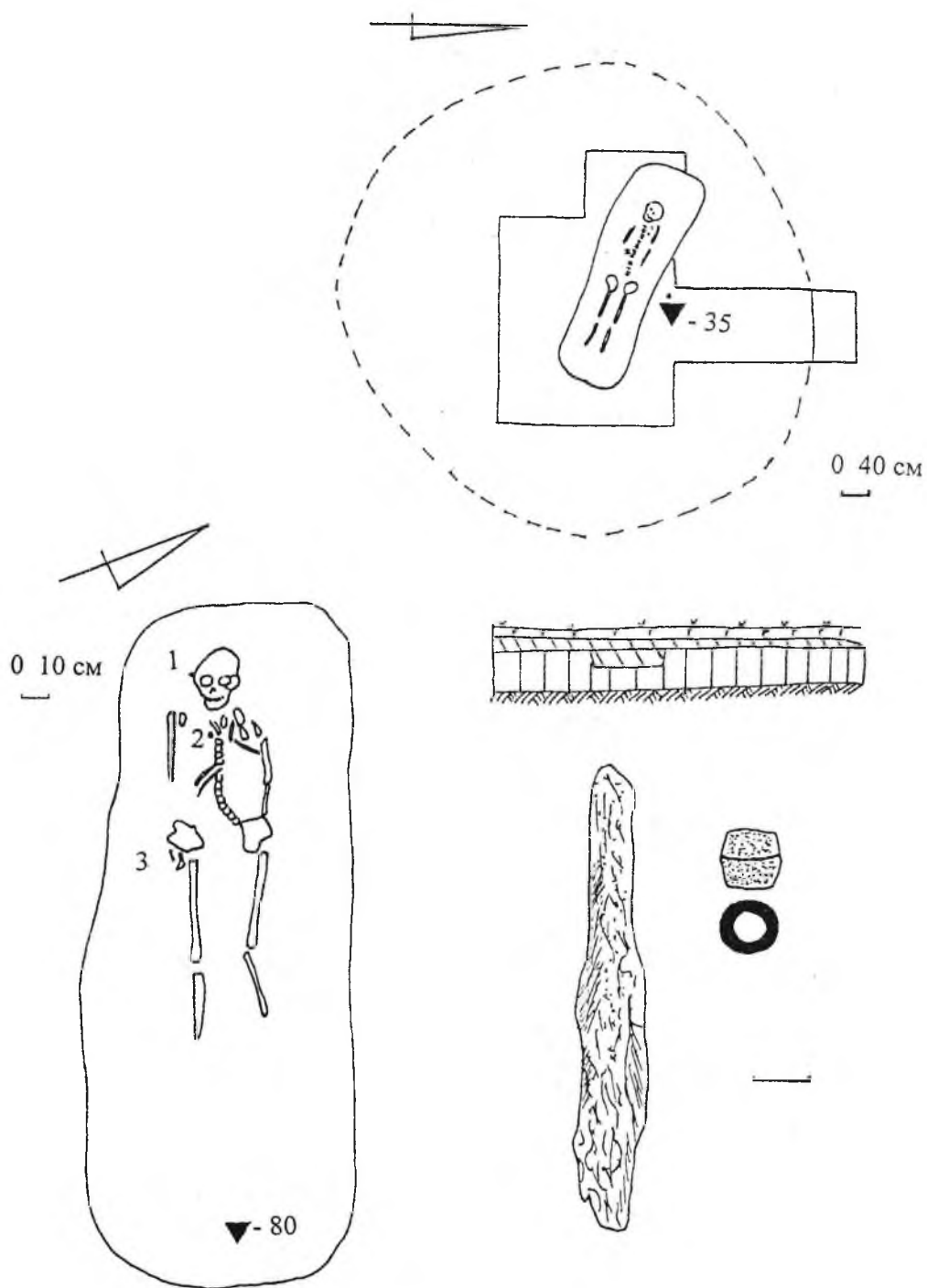

Рис. 34. Курган № 20. Плани насипу і поховання. Інвентар.
 1 – скроневе кільце, 2 – намисто, 3 – ніж.

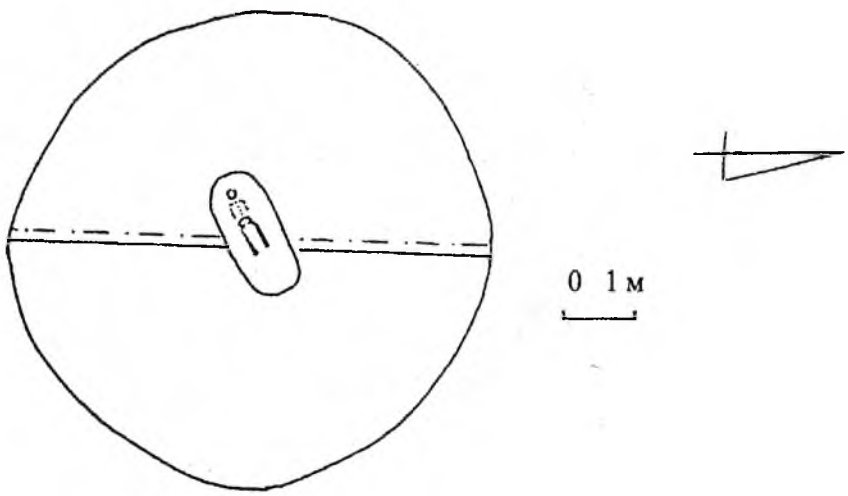
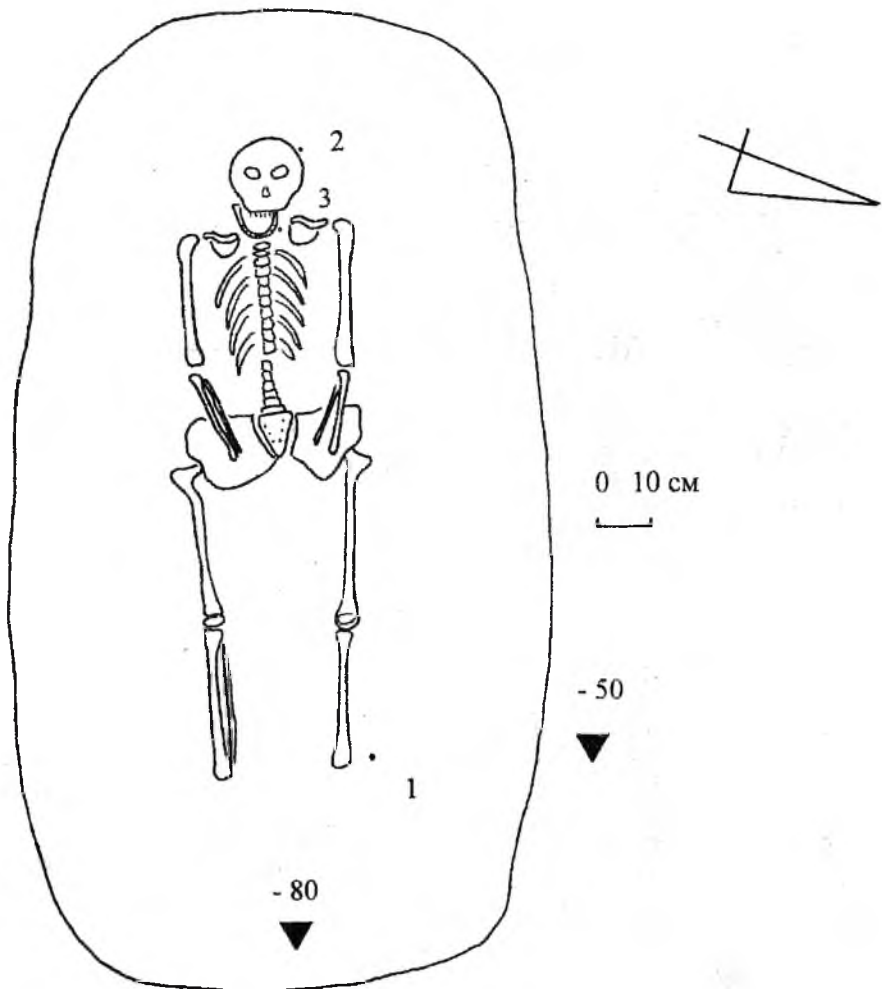

Рис. 35. Курган № 25. Плани насипу і поховання.
 1 – ніж. 2 – скроневе кільце, 3 – намистина.

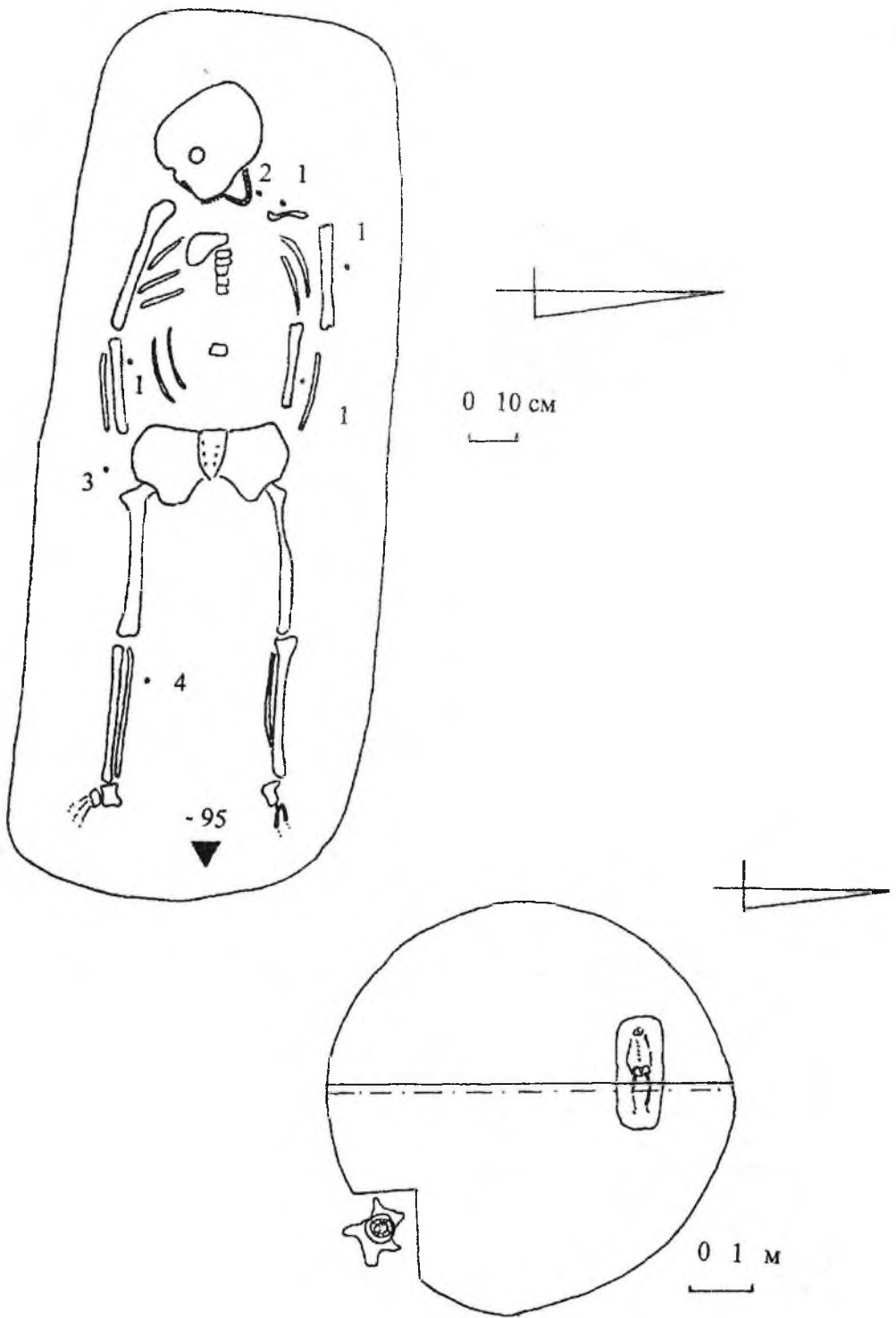

Рис. 36. Курган № 26. Плани насипу і поховання.
 1 – намистини золотофольгові бочкоподібні,
 2 – намистина сердолікова біпірамідальна,
 3 – ніж, 4 – скроневе кільце.

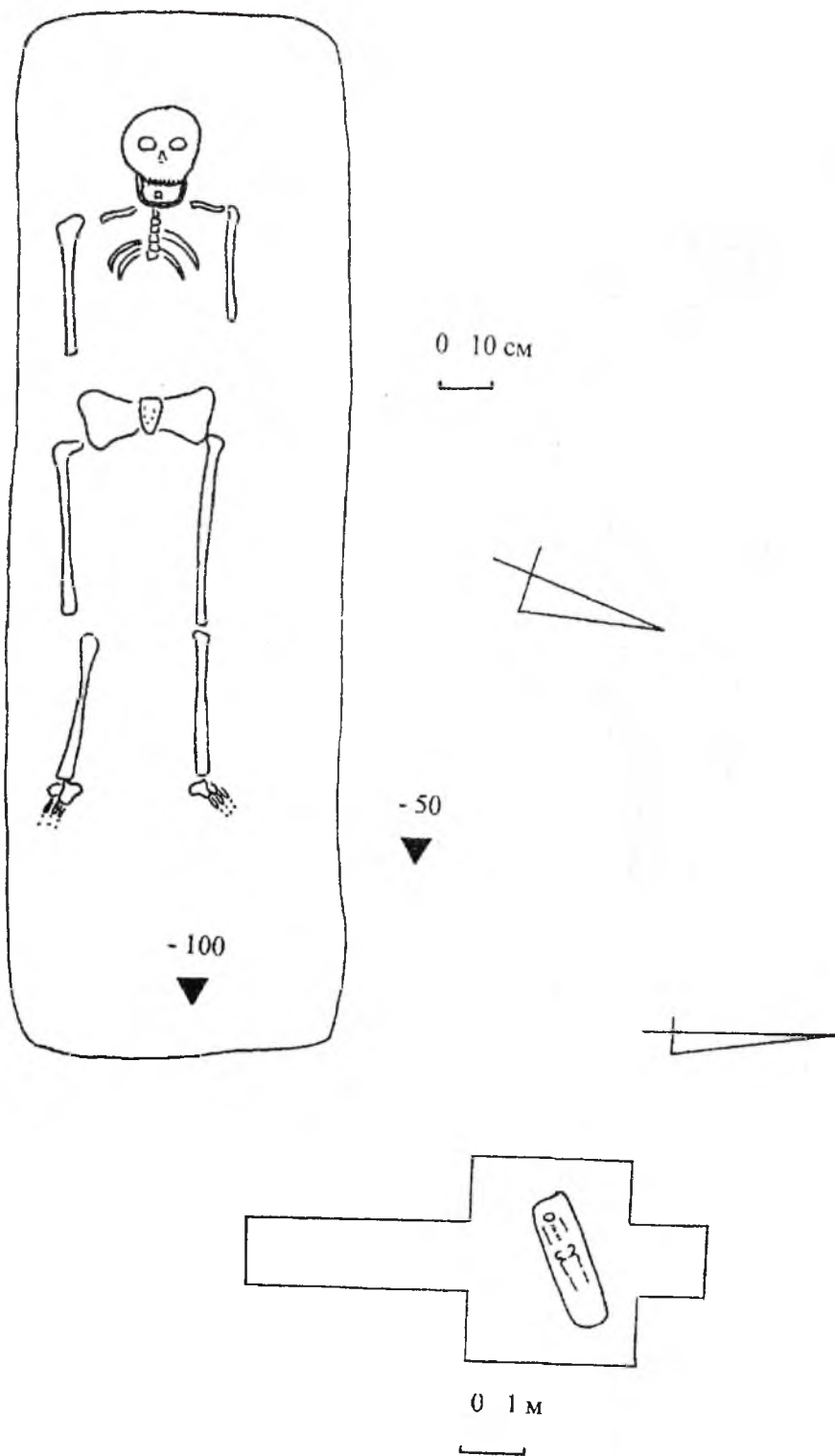

Рис. 37. Курган № 27. Плани насипу і поховання.

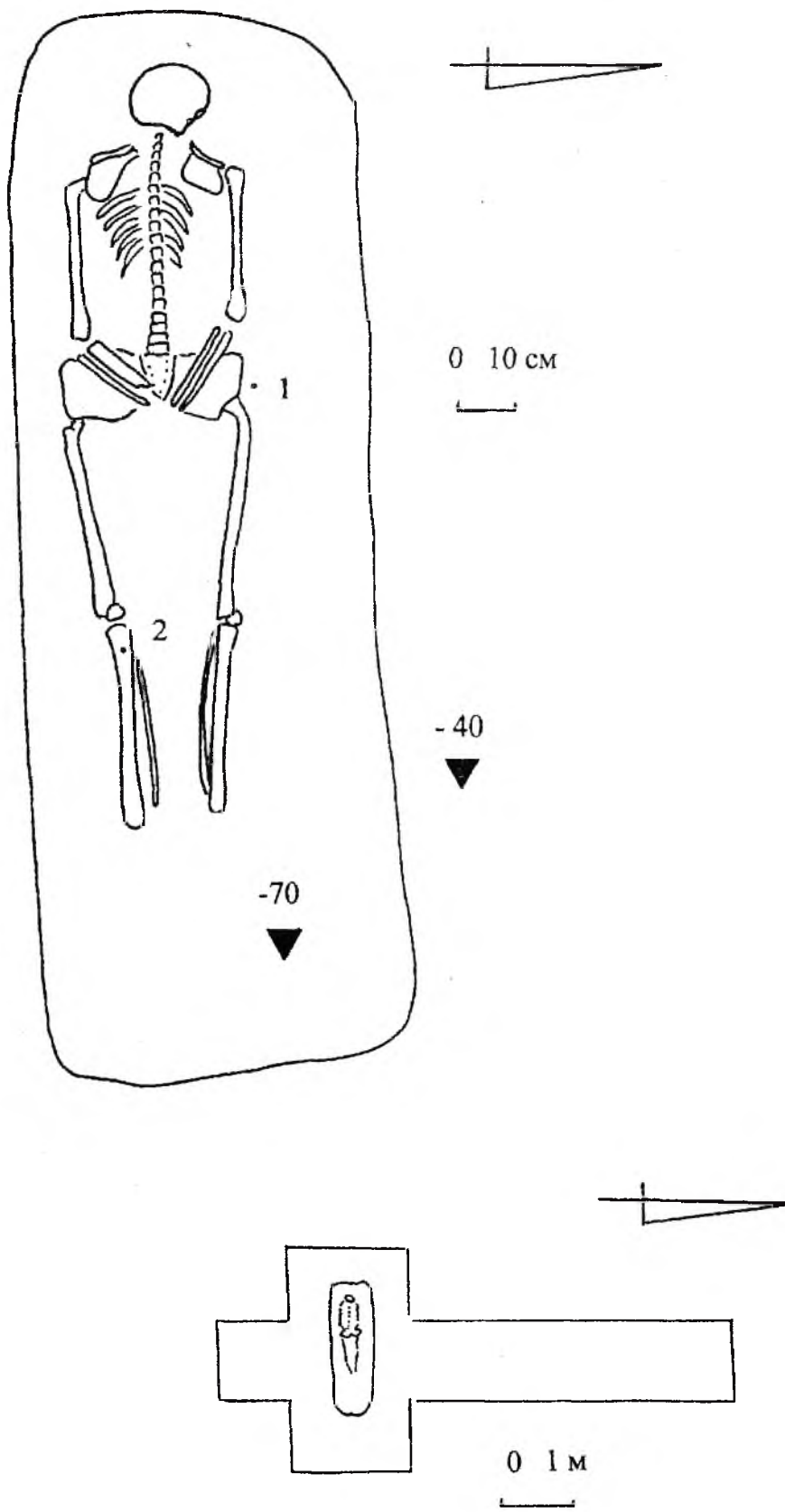

Рис. 38. Курган № 28. Плани траншеї і поховання.
 1 – ніж, 2 – залізний предмет.

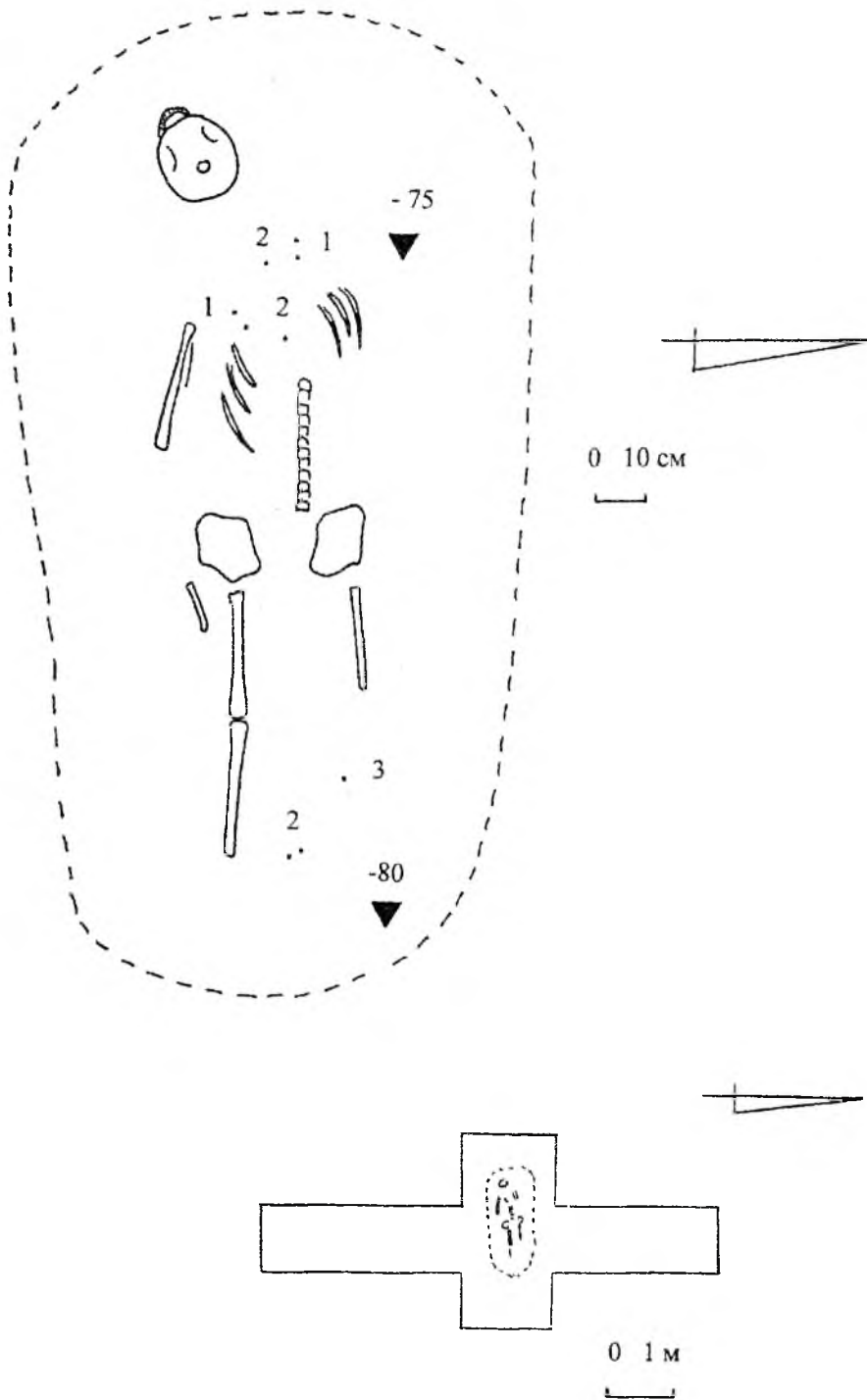

Рис. 39. Курган № 29. Плани траншеї і поховання.
 1 – намисто, 2 – круглі бронзові привіски, скроневе кільце.

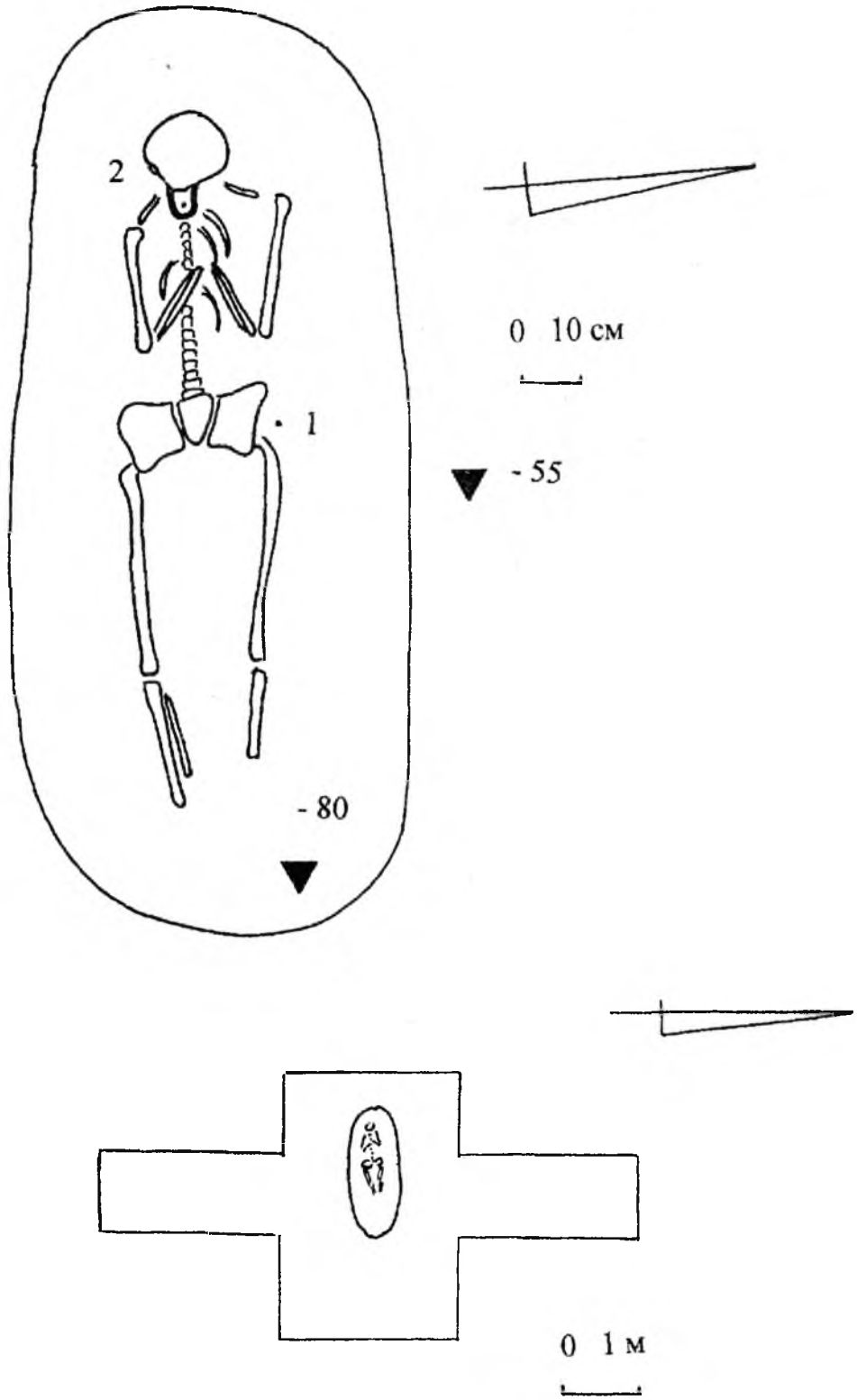

Рис. 40. Курган № 30. Плани траншеї і поховання.
1 – ніж, 2 – золотофольгова намистина.

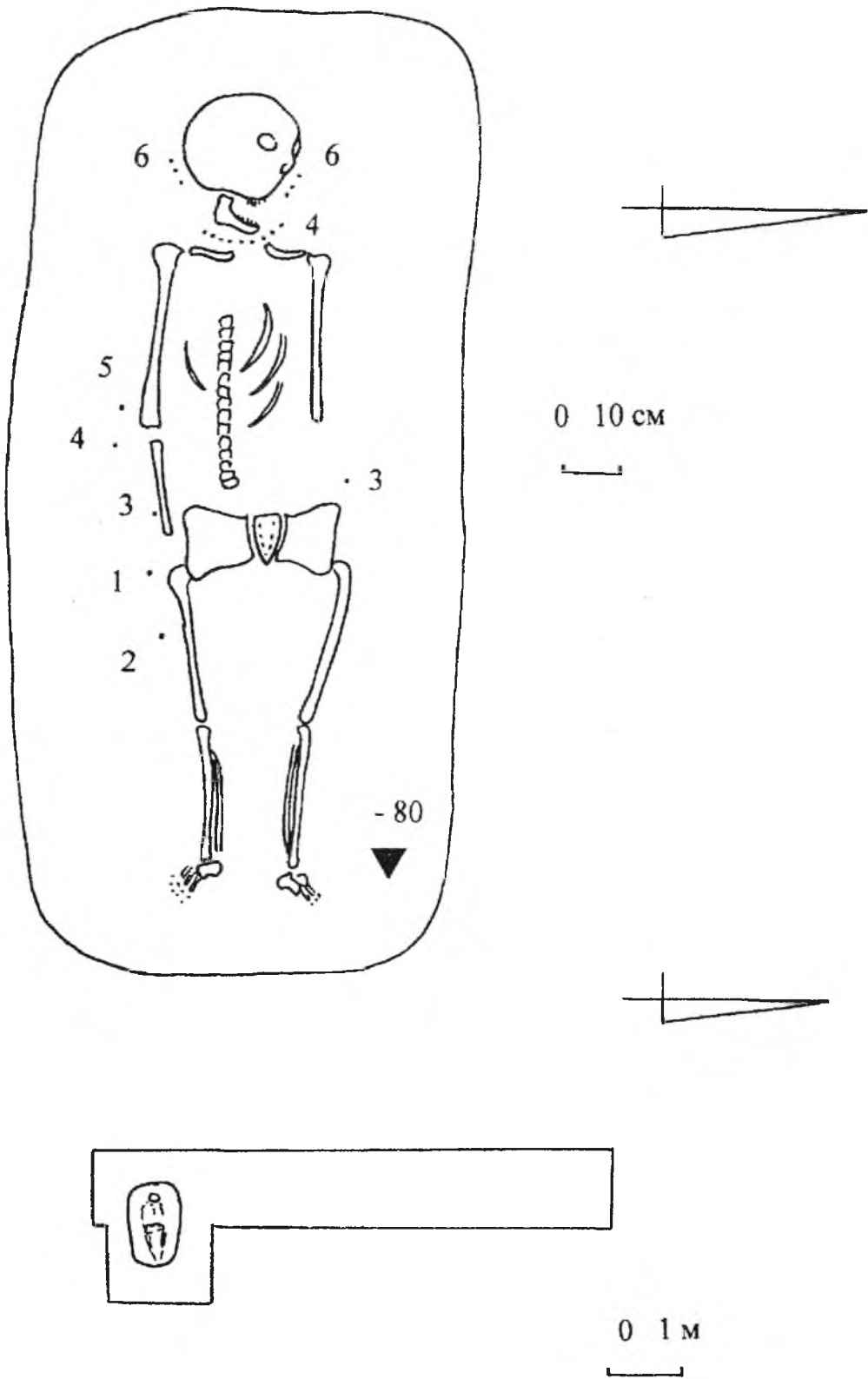

Рис. 41. Курган № 31. Плани траншеї і поховання.
 1 – ніж, 2 – перстень, 3 – браслети, 4 – намисто,
 5 – скроневе кільце, 6 – спіралеподібні скроневі кільця

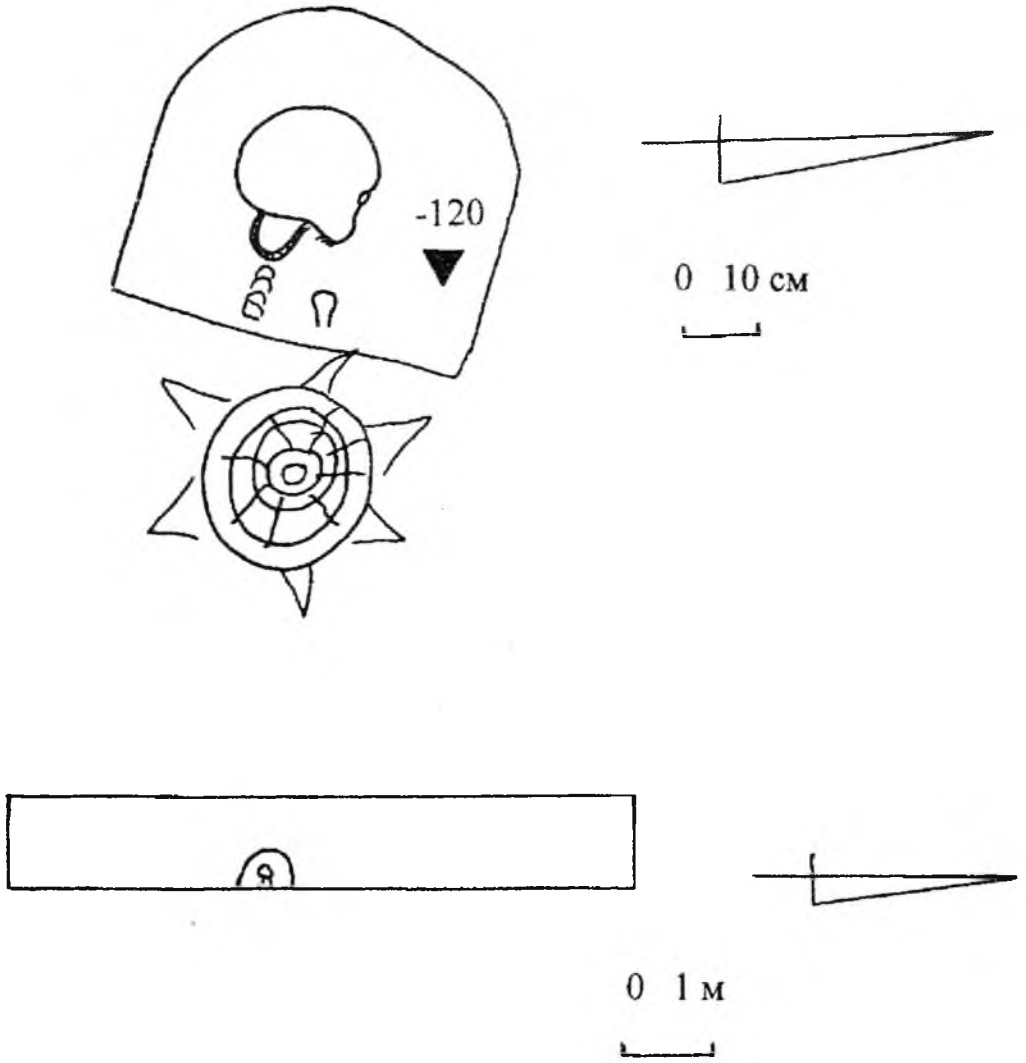

Рис. 42. Курган № 32. Плани траншеї і поховання.

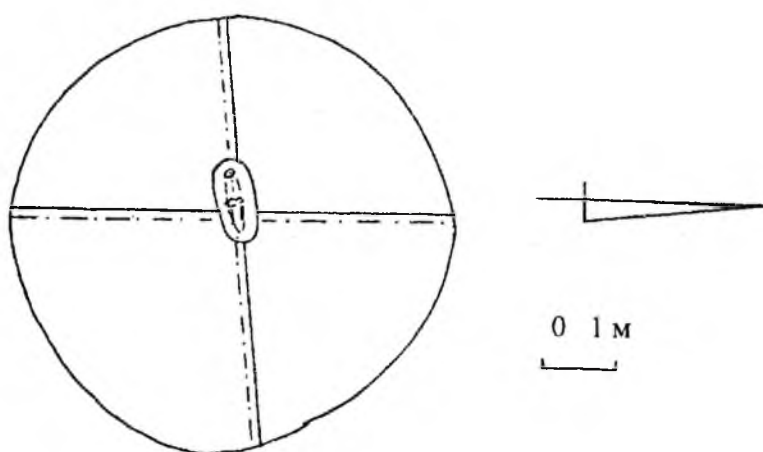
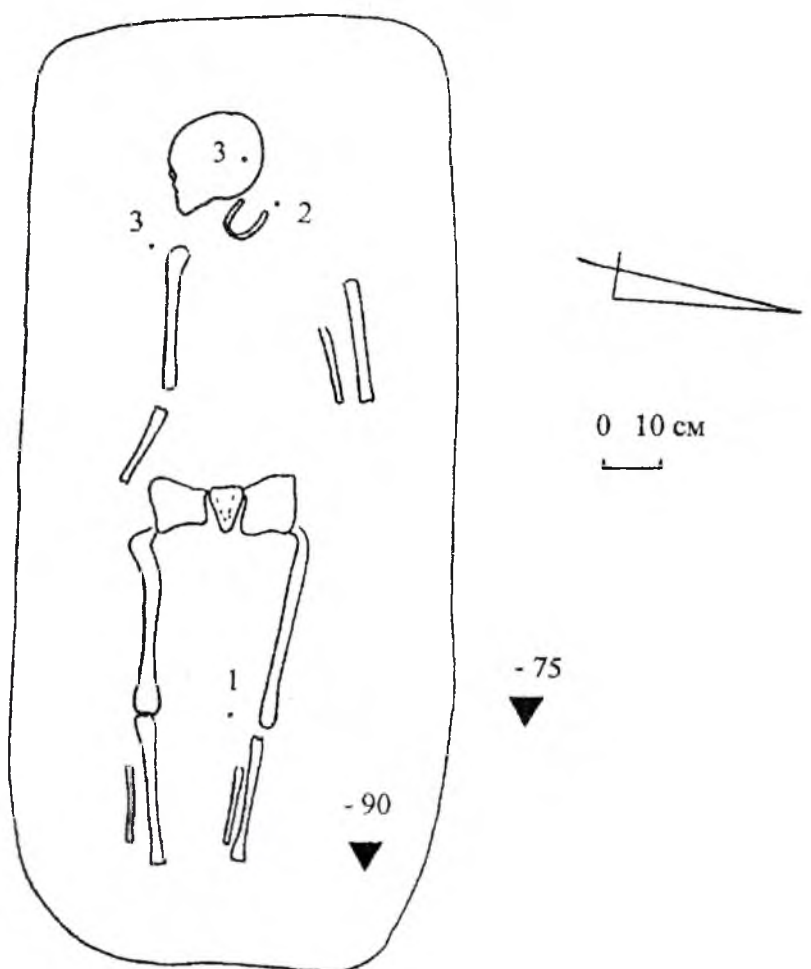

Рис. 43. Курган № 33. Плани насипу і поховання.
 1 – ніж, 2 – скроневі кільця, 3 – золотофольгова намистина.

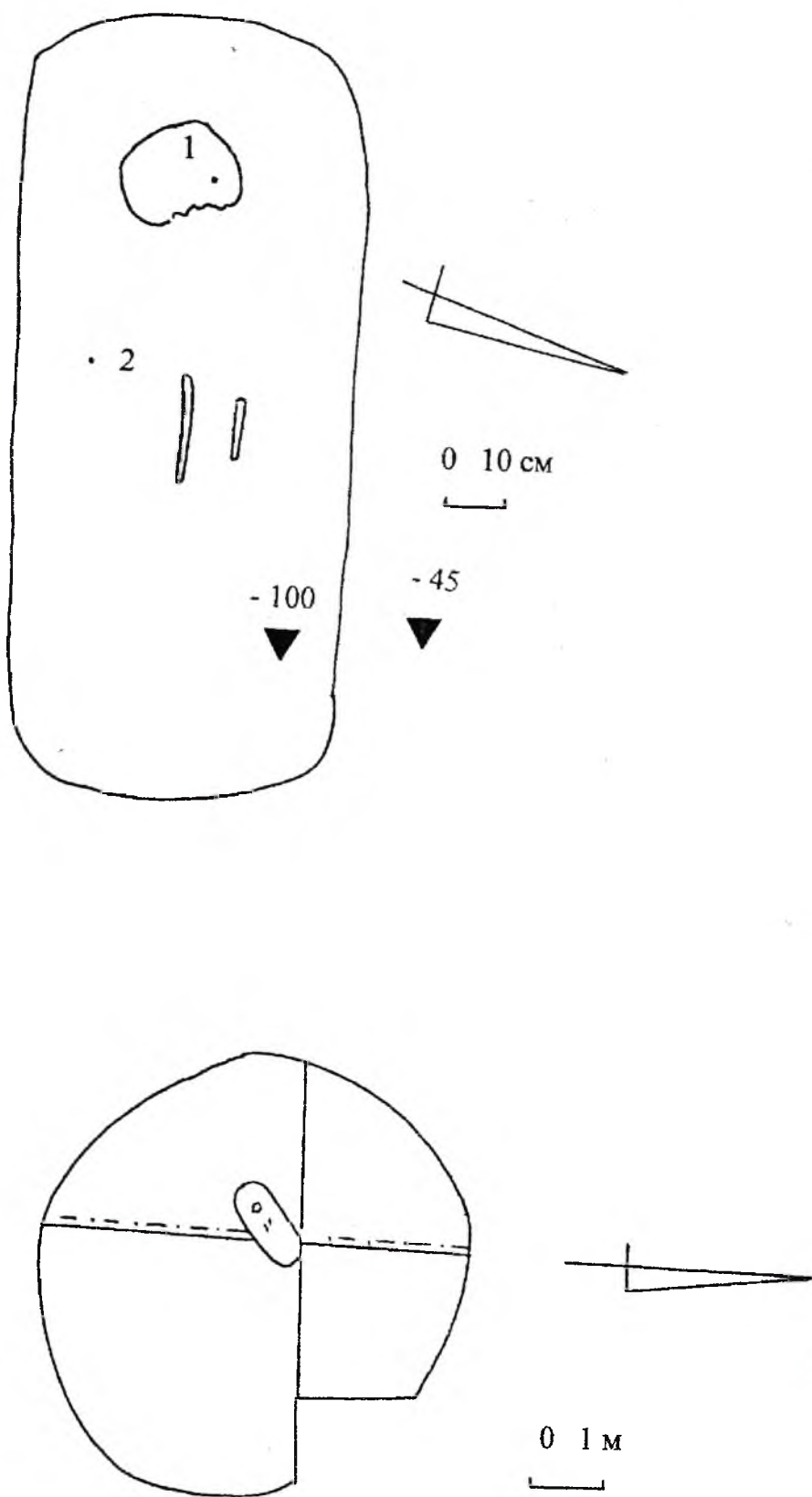

Рис. 44. Курган № 34. Плани насипу і поховання.
 1 – скроневе кільце, 2 – золотофольгова намистина.

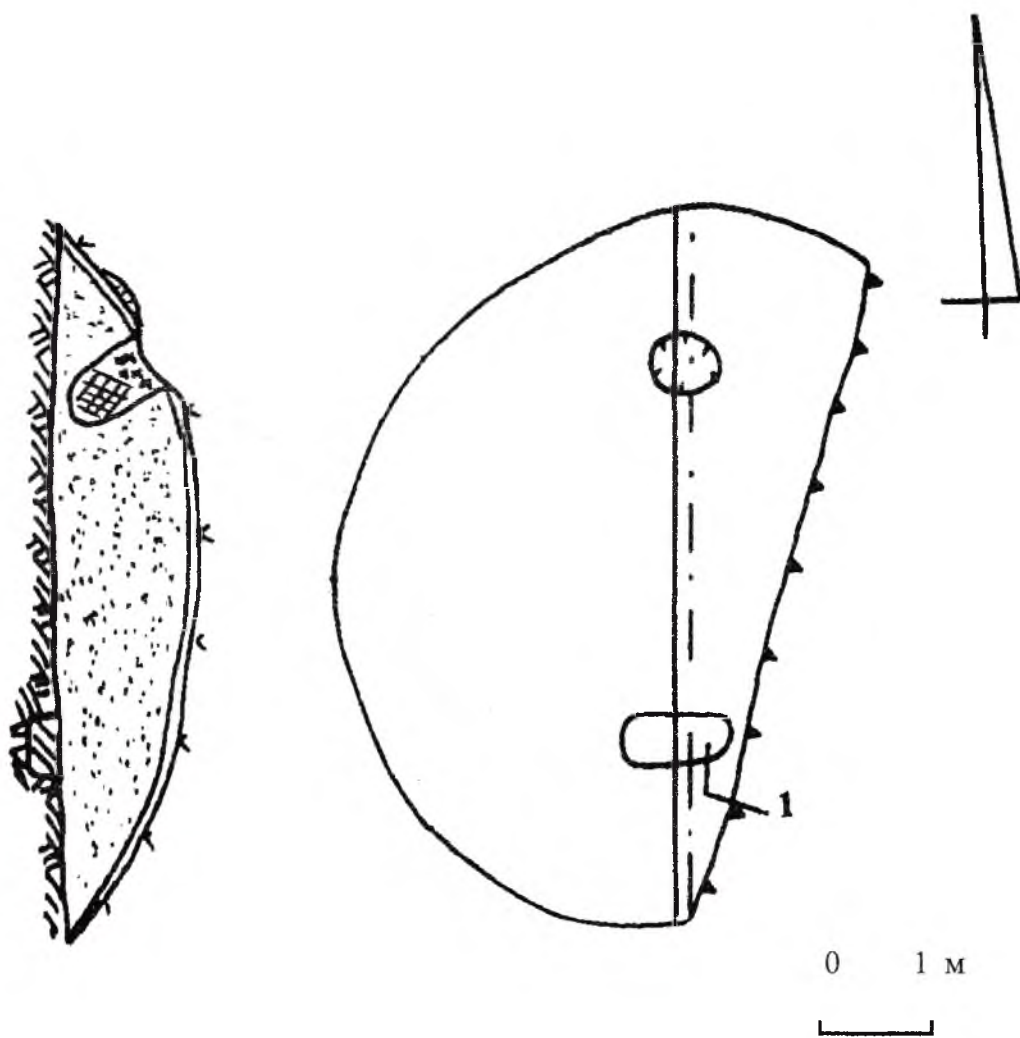

Рис. 45. Курган № 35. План насыпу. 1 – ніж.

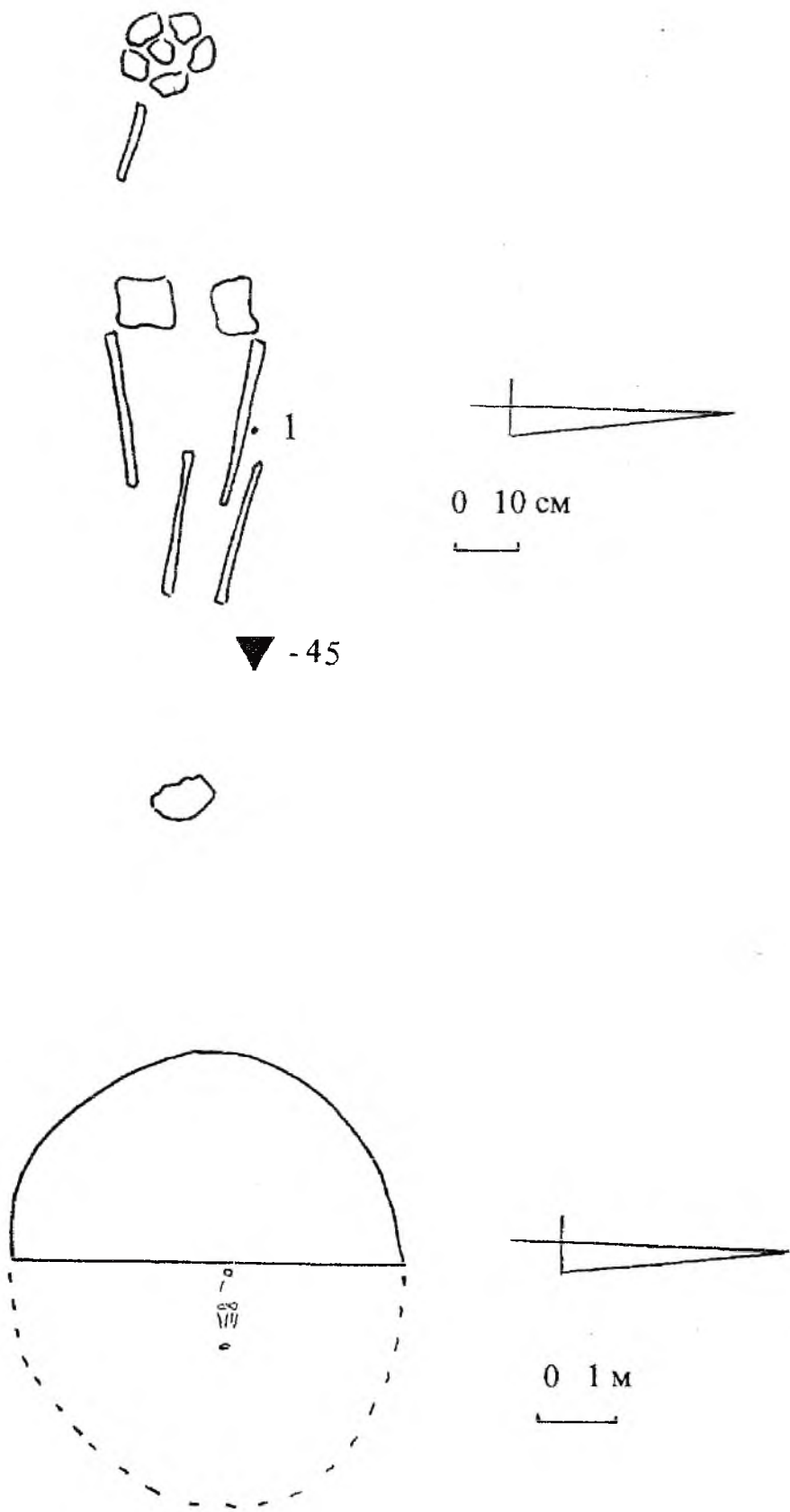

Рис. 46. Курган № 36. План поховання. 1 - ніж.

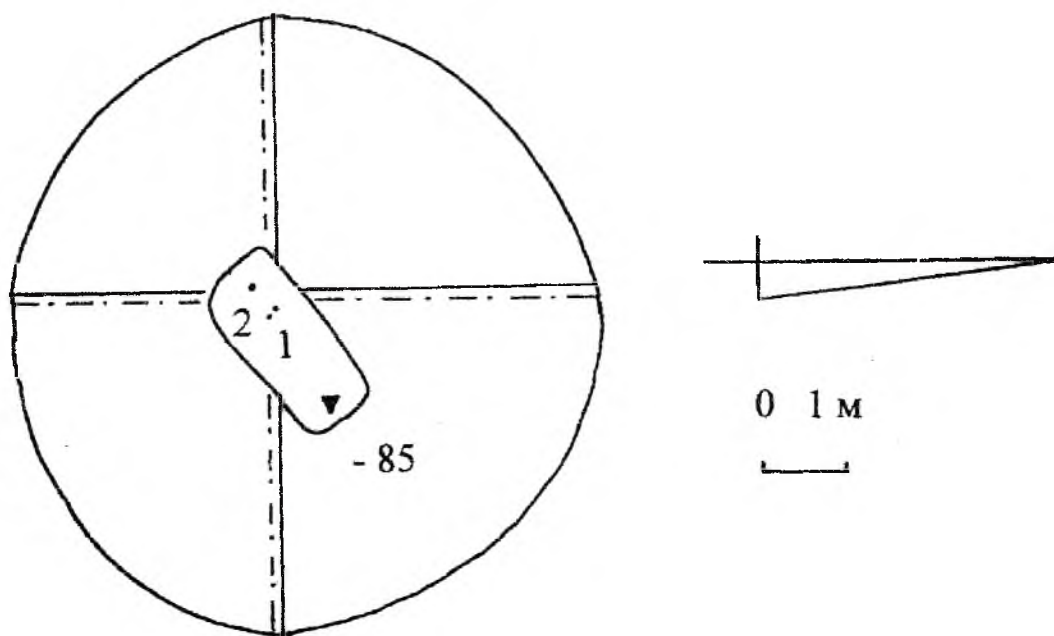
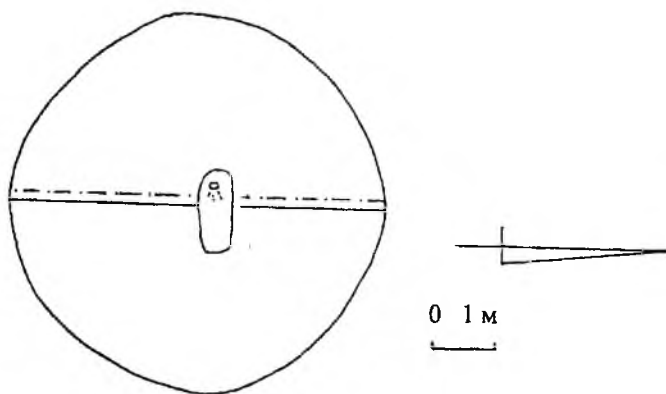
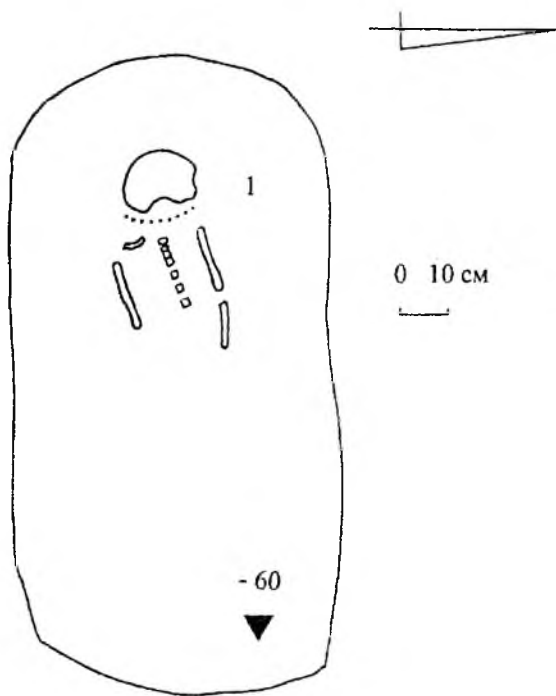

Рис. 47. Курган № 37. План поховання.
1 – золотофольгові намистини, 2 – фрагмент черепа.

- * - дрен
- - пісок
- - білий пісок
- ||| - сірий супісок
- sss - органічні рештки
- oo - кераміка

Умовні позначення:

- /// - темно-сірий супісок
- /// - світло-сірий супісок
- ∨∨ - мергель
- * - вугілля
- ▼ - глибняк від 0

Рис. 48. Курган № 24. План насипу.
Умовні позначення до рисунків № 12 – № 49.

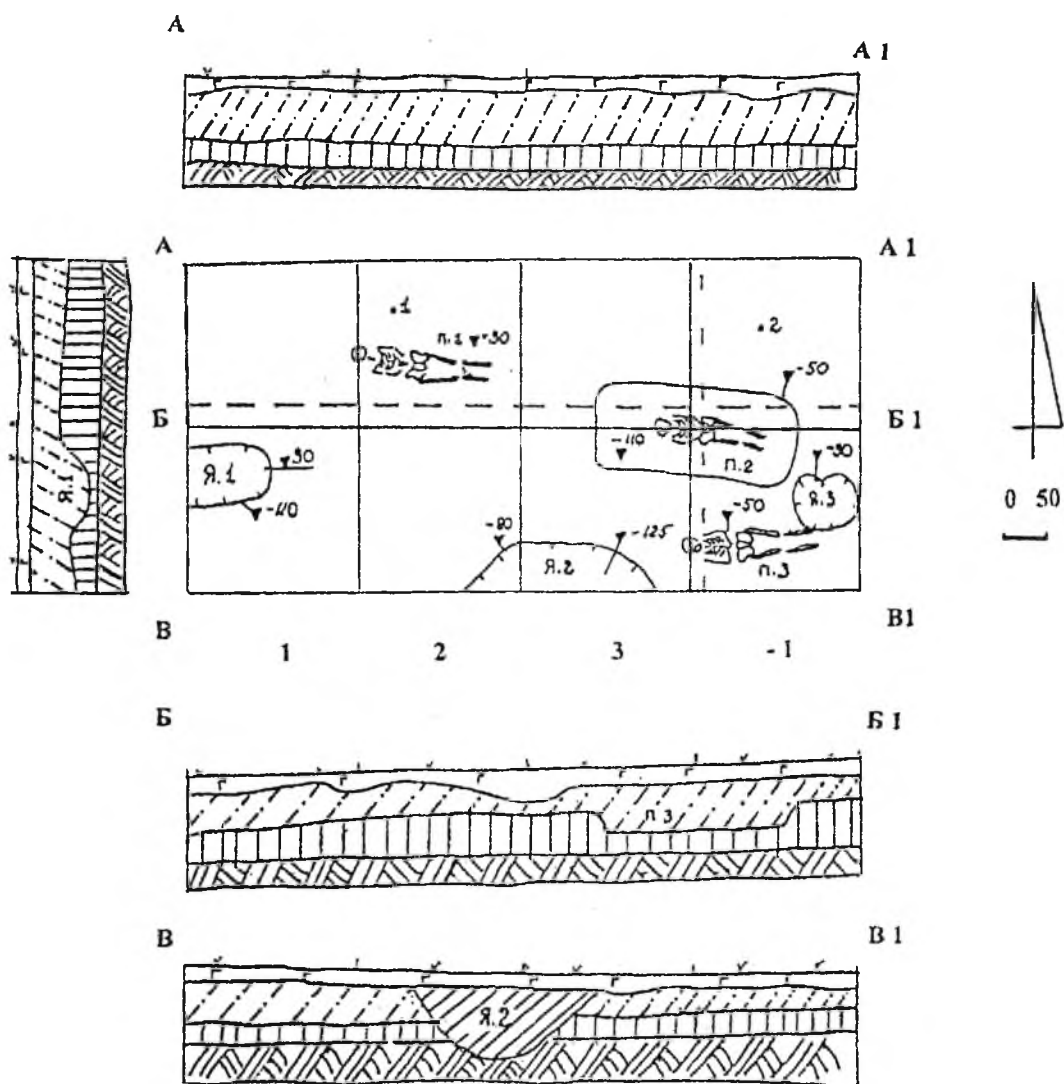

Рис. 49. Зеленогайський археологічний комплекс. Посад.
 Розкоп 1991 р. План. 1 – залізний гачок, 2 – залізна пластина.

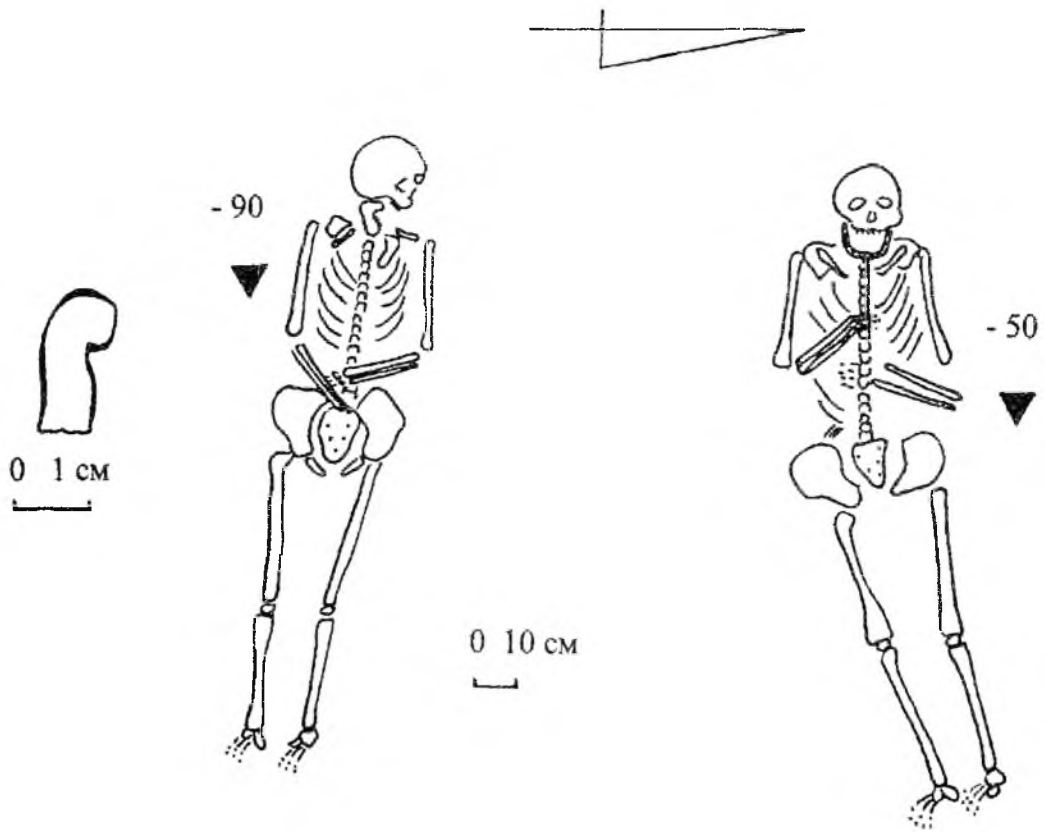

Рис. 50. Зеленогайський археологічний комплекс. Посад.
 Розкоп 1991 р. Поховання № 1 та № 3: а – поховання № 1,
 б – поховання № 3, в – кераміка з поховання № 1.

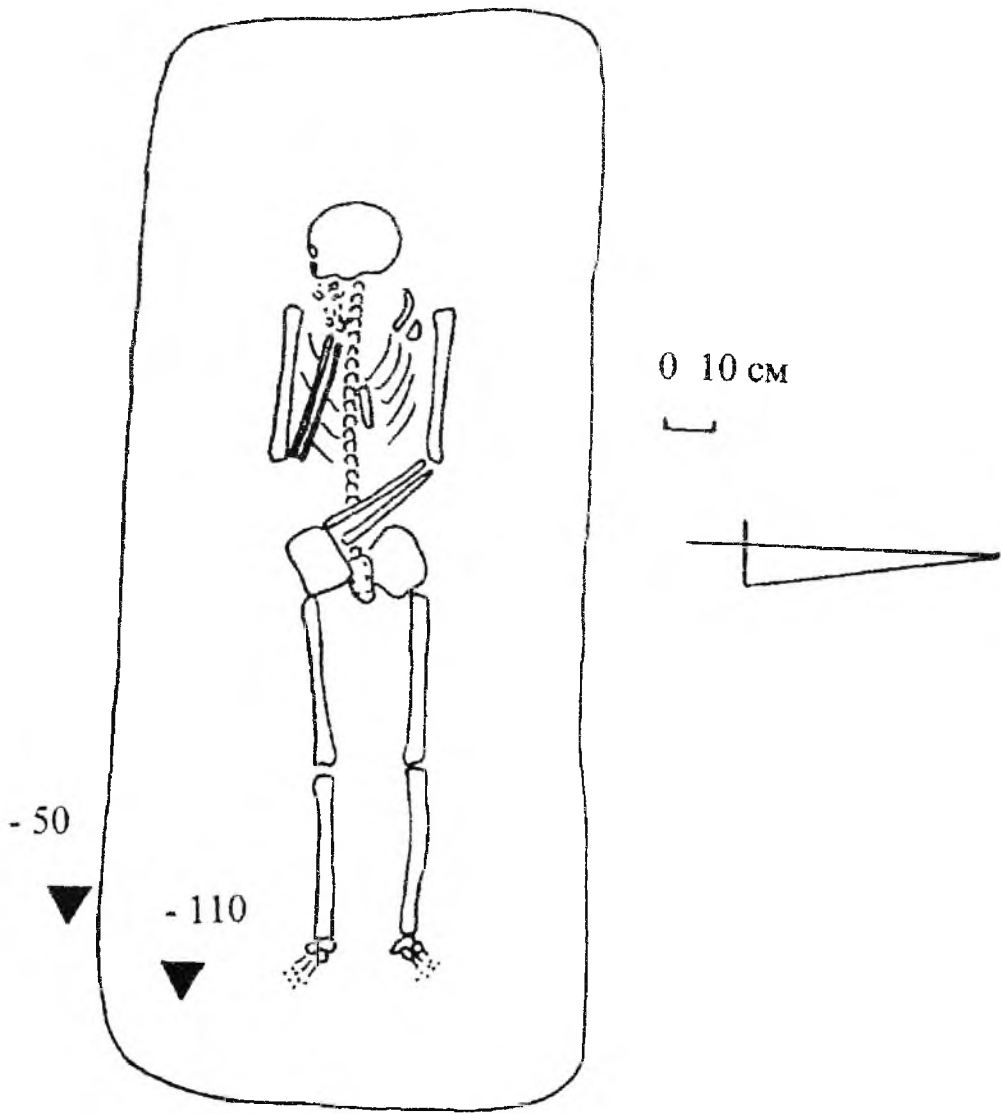

Рис. 51. Зеленогайський археологічний комплекс.
Посад. Розкоп 1991 р. Грунтовий могильник.
Поховання № 2.

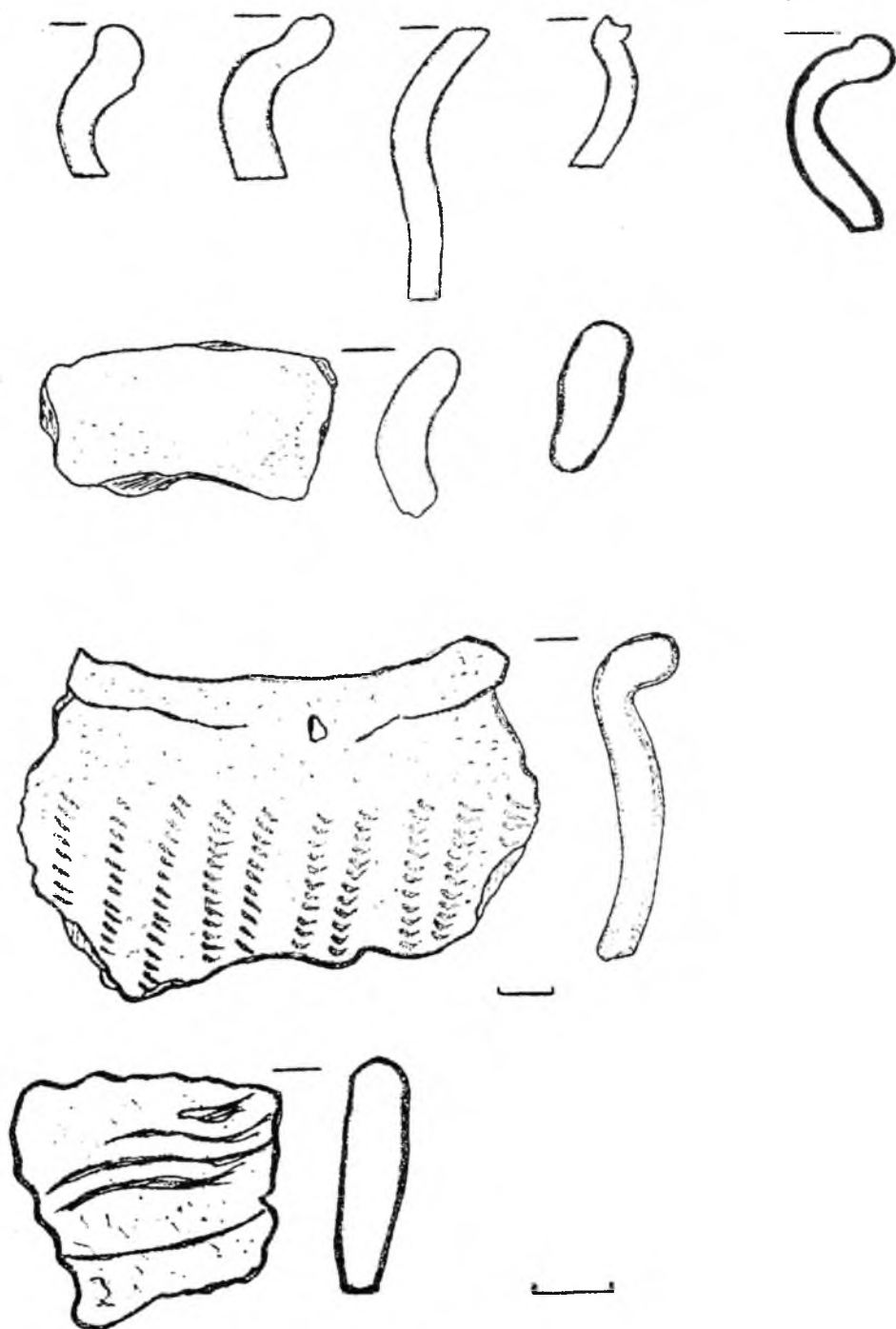

Рис. 52. Зеленогайський археологічний комплекс. Посад.
Розкоп 1991 р. Кераміка із заповнення ями № 1.

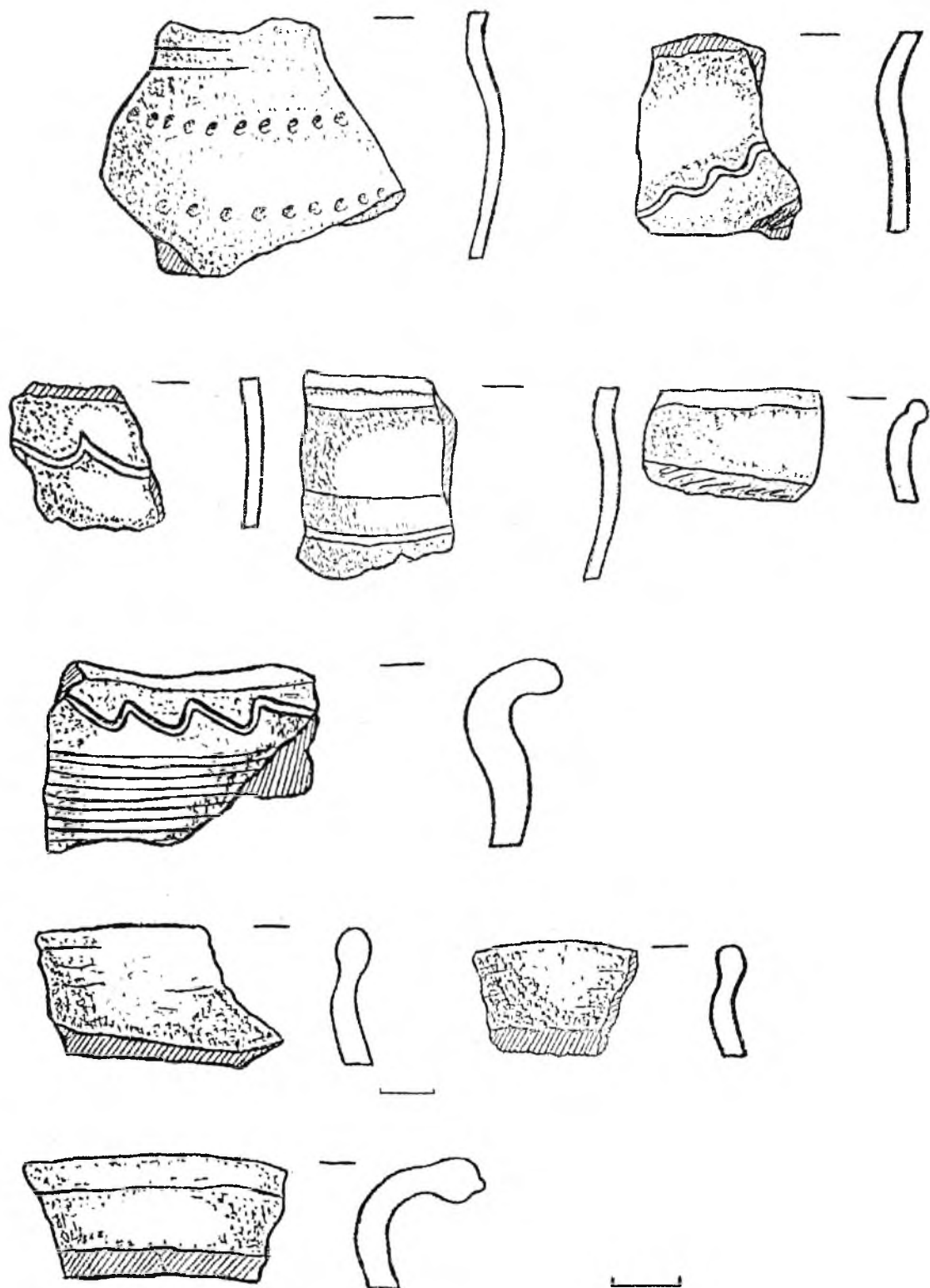

Рис. 53. Зеленогайський археологічний комплекс. Посад.
 Розкоп 1991 р. Кераміка з культурного шару та
 індивідуальні знахідки.

Навкове видання

Покас Павло Михайлович
Осадчий Євген Миколайович
Приймак Віктор Володимирович

Зелений Гай I

Українська мова

Комп'ютерний набір – авторський.
Комп'ютерна верстка – Шевченко Ю.О.

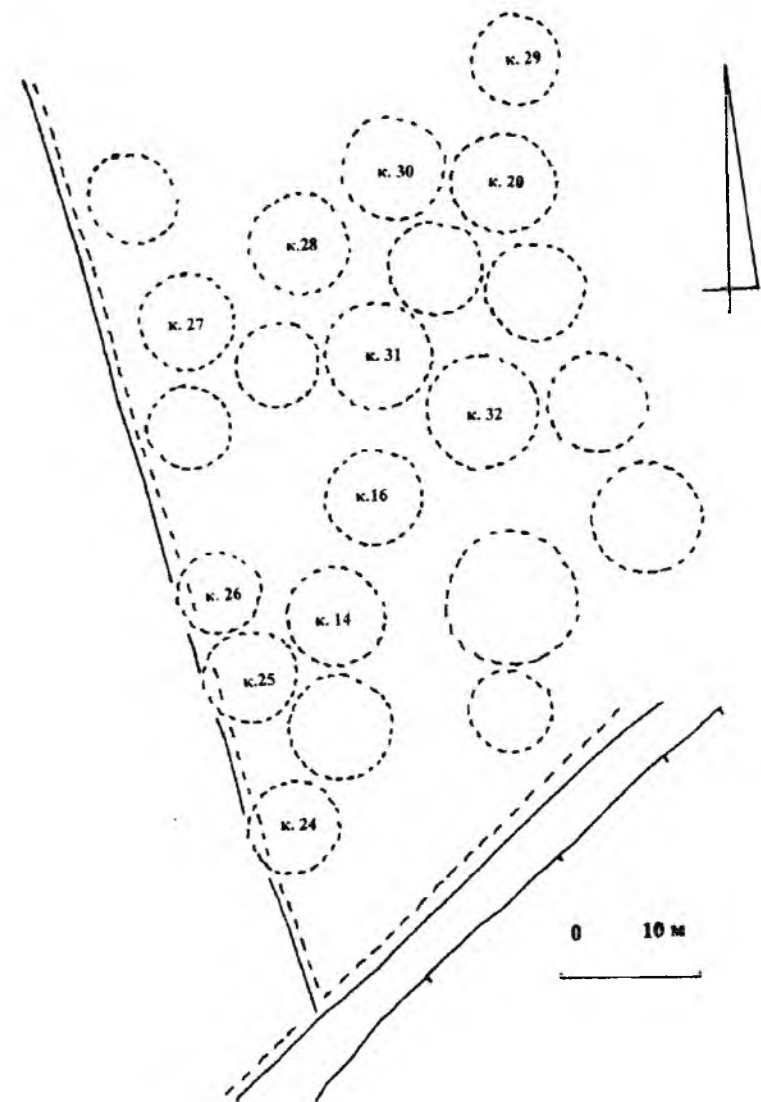
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції. Серія ДК № 1891 від 06.08.2004 р.

Папір офсетний. Друк трафаретний.
Ум.– друк. арк. 10,1. Наклад 300 прим. Формат 60x90/8. Зам. № 364.
Підписано до друку 03.09.2007 р.

Віддруковано ТОВ “Фірма “Техсервіс”.
Адреса: 36011, м. Полтава, вул. В. Міщенко, 2.
Тел.: (0532) 56-36-71

Загальний план Зеленогайського археологічного комплексу

План досліджень у групі № 4 насипів

